

HAZİNELER ORTAK: TÜRK-TATAR MÜNÂSEBETLERİ*

TEVFİK EYDİ**

Giriş

Tatar edebiyatı ve sanatının, içtimaî fikirlerin gelişmesinde Türkiye ile münasebetlerimiz birinci derecede mühim yer tutar. Totaliter Sovyet rejimi, Çarlık Rusyasından miras aldığı Pantürkizm kâbusu ve endişesini iyi bir şekilde değerlendirerek, fikir adamlarımızın bu konuda halkı bilgilendirecek çalışmalar yapmalarını engellemiştir. Sadece bununla da kalınmadı, 1920'lerden sonra Türk dünyasıyla olan en küçük bağlantılarımız dahi kesildi. Henüz şimdi, 90'lı yıllarda, Türk kardeşlerimizle kesilen bağlantılarımızı yeniden tesis etme işine giriştik; yetmiş yılı aşan kara boşluğun tabii gelişmemizde yarattığı zararlarını anlamağa başladık.

Kardeş halkların birbirlerine iyice yakınlaşmaları, ferdi ve toplu işbirliklerinin güçlenmesi, onların kısa zamanda gelişmesini teşvik eder. Biz buna Tatar-Türk ilişkilerinde de inanıyoruz. XIX. asır sonu ile XX. asır başlarında gittikçe sağlamlaşan bağlarımız Tatar halkının yeniden uyanmasına, eğitimin nitelik ve sayıca yeterli duruma getirilmesine, edebiyat ve sanatın canlanmasına, süreli yayınların başlamasına ve geniş kitlelere ulaşmasına, onların

* Bu yazının orijinali Kiril alfabesiyle Tatarca olarak yayınlanmıştır: *Kazan Utları*, 11(1993), 156-170; 12(1993), 160-167.

** Tataristan'ın ünlü yazarı ve gazetecisi. Eydi, 03.04.2001 tarihinde vefât etmiştir (çevirenin notu).

aydınlatılmasına âb-ı hayat içirilmiş gibi sihirli bir tesiri olmuştur (13, 14, 15, 26, 55, 65).

Bu gibi tesirler bu veya şu şekilde önceki devirlerde de Tatar'ın ruhî hayatına derman olmuş, onu canlandırmıştır (54, 55). Kendi içinde de Tatar halkının eğitim seviyesi, yaratıcılığı ve edebî mirasa sahip çıkması diğer Türk kardeşlerini de bu yönde etkilemiştir. XX. asırda, özellikle de Rusya'daki Bolşevik Devrimi ve iç savaştan sonra pek çok tanınmış Tatar ilmi ve siyasi şahsiyetlerinin Türkiye'ye göçmeleri ise Türkiye'de içtimaî fikirlerin ve sosyal bilimlerin gelişmesini teşvik etmiş; devletin Batı'nın bilimsel ve teknik başarılarını benimseyerek ve gerçekleştirerek güçlenmesine hizmet etmiştir (1, 22, 45, 52, 59, 69—nr. 5641, nr. 5642, nr. 5669, nr. 5671; 70).

Tatar-Türk münâsebetlerini aydınlatacak özel hizmetler görünmese de, bu konu bazı yayınlarda hissedilir derecede ifâde edilmiştir. Altı ciltli *Tatar Edebiyatı Tarihi*'nde, özellikle 3. cildindeki "Şark Geleneklerini İnkışâf Ettirip" (s.523-537) bölümünde edebî tesirlere yol açan zengin malumat ve fikirler yer alır. Bu gibi malumatı *Aliasker (Galiasker) Kemal Hakkında Hatıralar* (15); *Muhammedayaz İshaki* (45); *Tukay Hakkında Zamandaşları* (65); *Tukay Hakkında Hatıralar* (66) kitaplarından, C. Velidî'nin *Tatar Edebiyatının Seyri* (10); G. Sâdi'nin *Tatar Edebiyatı Tarihi* (50) eserlerinden de bulmak mümkündür. Fatih Kerimî'nin *İstanbul Mektupları* (38); Rizaeddin Fahreddin'in *Ahmed Midhat* (11-109); Adile Ayda'nın *Sadri Maksudî Arsal* (1); A. Kanlıdere'nin *Rusya Türklerinden Musa Cârullah Bigi* (69—nr. 5675); H. Minnigulov'un *Seyf-i Sarayî* (43); Abdullah Battal Taymas'ın *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudîler* (52); Ahmet Temir'in Yusuf Akçura (59) eserleri Tatar-Türk yakınlaşmasının yine eskisi gibi gerçekleşmesi için tarihe aid pek çok sırları hâvidir. Türkiye'de çıkan süreli yayınlarda meşhur muhâcir Tatarlar hakkında makaleler de yayınlanmıştır. Bunlardan İsmet Binark'ın "Çağımızın Büyük Türk Bilgini Reşit Rahmeti Arat", *Kazan D.*, 1970, nr. 1, Ankara; "Abdullah Battal", *Kazan D.*, 1978, nr.8, Tuncer Gülensoy'un "Ahmet Temir'in Hayatı ve Eserleri", *Erciyes D.*, 1983, Kayseri; İ. İhsan'ın "Akdes Nimet Kurat'ın Arkasından", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1971, nr. 7-8 ayrıca dikkate değer yazılardır. Bu konuda daha geniş malumata *Türkiye Dışındaki Türkler Bibliyografyası*'nın 2. cildinden (69.665-730) ulaşılabilir. Orada yazılı malumat arasında, A. Battal Taymas'ın *Kazan Türkleri* kitabının iki baskısı (53) ile beraber çeşitli dergilerde çıkan tiyatromuz, müzelerimiz ve yayınlarımız

konulu makaleleri (69.nr. 6031, 6164), M. Tahir'in eğitim-öğretim şeklimizi, folklorumuzu, Türkiye'de yaşayan vatandaşlarımızın durumlarını gösteren fotoğraflı makaleleri (69.nr. 5979, 6016, 6135), Nadir Devlet'in "Ruslaştırma Kazan Türkleri Örneği" (69.nr. 6059), T. Maşaş'ın "Kazan Hanlığı'nın Son Günleri" (69.nr. 6155) eserleri mevcuttur. Tatar tarihine aid unutulmuş bu hususları Türkiye'de yaşayan soydaşlarımız eserleri ile ortaya koymaktadırlar. Bunlar arasında Yusuf Akçura, Reşit Rahmeti Arat, Ahmet Temir çalışmaları ile ayrı bir yer tutar. "İslâm Ansiklopedisi", *Türk Dünyası El Kitabı* ansiklopedilerinde R. R. Arat'ın "Kazan" (69.nr. 5749), A. Temir'in "Kuzey Türk Edebiyatı" (69.nr. 5970), "Tatarların Yayılışı" (69.nr. 6160) gibi makaleleri yer almaktadır.

Türkiye'deki şair ve ediplerimiz, âlim ve fikir adamlarımız hakkında daima yazılar çıkmaktadır. Şehâbeddin Mercanî, Yusuf Akçura, Ayaz İshakî, Abdullah Tukay, Sadri Maksudî, R. Rahmeti Arat'lar hakkında kitaplar, makaleler yazıldığı gibi, bunların eserleri de Türk okuyucusuna sunulmuştur. Bu cihetten *Türk Yurdu* (İst.), *Mâlumat* (İst.), *Yeni Forum* (Ank.), *Türk Kültürü* (Ank.), *Türk Dünyası Tarih Dergisi* (İst.), *Erciyes* (Kayseri), *Kazan* (Ank.), *Kardeş Edebiyatlar* (İzmir), *Türk Dünyası Araştırmaları* (İst.), *Emel* (Ank.) dergilerinde bu şahısların yazılarına yer verilmiştir.

Tatarlar tarafından Türkçe-Tatarca olarak neşredilen *Kazan* dergisi (1970-1980) muhacirlerimize ve Türk halkına Tatar edebiyatı ve sanatını önemli şahsiyetlerimiz ile tanıtmada mühim bir rol oynamıştır. Bu dergide, önde gelen fikir adamlarımızdan başka, Hadi Atlasî, A. Barudî, Bubi kardeşler, Mecid Gafurî, Kayyum Nasırî, Abdullah B. Taymas, M. Feyzi, Rizaeddin Fahreddin ve diğerlerinin hayatları, çalışmaları anlatılmış, eserlerinden örnekler verilmiş, bunlar asıl nüshaları ve tercümelemleri ile tanıtılmıştır. Bu dergi, vatanı dışında, başka ülkelerde yaşayan vatandaşlarımızın hayatlarını da aydınlatmağa çalışmıştır.

Ne yazık ki, Tataristan Cumhuriyeti'nde Türkler'i, onların ruhî zenginliklerini Tatar okuyucusuna tanıtan bu gibi eserler meydana getirilmedi. Ama az da olsa bazı çalışmalar da yok değil. Bu konuda gelecek bölümlerde bahsedeceğiz.

Bir Görüşme- Bir Hayat

Biz son zamanlara kadar, atalarımızın İdil-Kaşa boylarına VIII.-IX. asırlarda gelip yerleştiklerini sanıyorduk. Tarih ilminin gelişmesi ve Tatar ta-

rihçilerinin de çalışmaları sonunda bu göçün III. asırda olduğuna dâir deliller elde edilmiştir. Fakat “Avrupalılaşımızı” III. asıra götürmek (indirmek) son sözümüz değil; Türkler'n ilk dalgalarının İdil-Kama boylarına daha önce gelip yayılmaları da ihtimâl dahilindedir.

Avrupa merkezîyetçilik Türkler'i bu bölgede her zaman yabancı olarak görmek istediğinden, ilmî çalışmalarında da sadece kendine hoş gelen tarafları açıkladığı âşikârdır. Bu sebeple, Türkler'in Anadolu'ya göçünün 1071 Malazgirt zaferi sonunda başladığını gösterdi. Rus kaynaklarına baktığımızda Avrupa sınırlarına ve Anadolu'ya ilk Türk göçünün XI. asırda Selçuk Türkleri'nin kollarıyla olduğunu görürsünüz. Fakat gerçekte Önasya ve Anadolu'ya Türk boylarının ilk dalgalarının M.Ö. 5000 yıllarında gelip yerleştiği açıklanmıştır (67-56). Bu gerçek Türk atalarının Sümer, Huri, Hitit, Akad kabileleri ile beraber yaşadığını gösterir. Buralarda yapılan kazılarda çömlek parçalarındaki yazılarda Türk isimlerine, sözlerine ve cümlelerine de rastlanmıştır.

Buna göre Türklerle Tatarlar çok önceden ayrılmışlardır; demek, Orta Asya'daki taş yazmaları/ kitâbeleri (V.-VIII. yüzyıllar), XII. yüzyıla kadar meydana getirilen edebî eserleri ortak miras olarak kabul etmek mümkün olmayacaktır?

Fakat bu bir bakış açısına göre böyledir. Türkler Orta Asya'dan diğer bölgelere değişik zamanlarda ve dalga dalga göç etiklerinden, bu göçlerin her zaman mutlaka aynı yönden olduğunu söyleyemeyiz. Bunun için de ortaklığımızın son göç dalgalarıyla birleştiğini kabul edebiliriz.

Nasıl olmasın ki, Tatar ve Türk'ün örf-âdetlerindeki, dillerindeki benzerlik ve bu dillerde meydana getirilen halk icadı sözlü eserlerin ortaklığı ve yâhud yakınlığı, onların bir ata-babadan geldiğini şübhe bırakmayacak şekilde ortaya koyar. Dokuzuncu asırda iki halkın da İslâm dinini kabul etmeleri, bu yakınlığı ve benzerliği sağlamlaştırmada güçlü bir sebep olmuştur. Türk boyları arasında ticaret kervanları gelir-gider; İdil-Kama boylarından Arabistan'a hacc için gidilir. Bu geliş-gidişler çeşitli Türkî kabileler arasındaki “dil, lûgat, âdet ve ahlâk alışverişi” yapmaları için tek yeterli sebep değildir. Bunun için Orta Asya'da bulunan taş yazmalar da ortaklık sembolü, hattâ kutsal bir vasiyet olarak kabul edilir.

Kaşgarlı Mahmud'un (XI. yüzyıl) *Dîvân ü Lûgati't-Türk* Sözlüğü, Yusuf Balasagunlu'nun *Kutadgu Bilig* (1069), Ahmet Yükneki'nin (XII. yüzyıl) *Hîbetü'l-Hakâyık*'ı, Ahmet Yesevî'nin (ölm.1166) *Hikmetler Dîvânı* eserleri

Bulgar-Tatarını ve Osmanlı Türkünü aynı şekilde ilhamlandırır. Araları uzak olsa da, o dönemde Anadolu ve İdil-Kama boyu Türkleri'nin dili şimdiki kadar ayrılmıyordu. Bunun için Bulgar-Tatar şairi Kul Ali'nin *Yusuf Kıssası* (XIII.yüzyıl), Altınordu yazarlarından Burhaneddin Rağguzî'nin *Kıssâsü'l-Enbiyâ* (XIV.yüzyıl)'sı – Anadolu'da; sözlü edebiyat hazinesi *Seyyid Battal Gazi Hikâyesi*, *Salsalname*, Âşık Paşa'nın *Garibname*'si, M. Çelebi'nin *Muhammediye*'si de İdil-Kama boylarında asıl nüshalarından sevilerek okunmuştur (54-465). Türklerin *Dede Korkut Kitabı* bizim taraflarda da o kadar beğenilmiş ve kabul görmüştür ki, kısa zamanda onun Bulgar-Tatar varyantı da yazılmıştır (54-536).

Ama, edebî bağlantıları daha dikkatli araştırdığımızda, iki halkın canlı sosyal münasebetlerine geniş yer vermek doğru olacaktır. Bulgar padişahı Ahmed ibn-i Câfer'in 930 yılında hacca gittiğini biliyoruz (57-50). O ve sonraki bütün hocalarımız Mekke'ye Orta Asya ve Bağdad üzerinden gitmişlerdir ki, bu gidiş-gelişlerde Türkler'in Anadolu'ya göçmemiş olan bir bölümü ile bu yollarda görüşmeleri mümkündür. Hacca Anadolu üzerinden gidiş, Altınordu ve Kazan Hanlığı devrinde, daha çok da Osmanlılar'ın İstanbul'u fethinden (1453) sonra kolaylaşır. Bu dönemde doğrudan doğruya ticaret de başlar: İdil ve Don nehirlerinden Azak Denizi'ne, oradan Karadeniz yoluyla İstanbul'a bizde işlenmiş metal, deri, yün, kürk, bal ve balmumu götürüp satarlar. Osmanlılar'dan da Kazan'a kilim, altın-gümüş, savaş aletleri ve çeşitli kuruyemişler getirirler (57-77, 79, 88). İkisi arasında sadece hacılar ve tüccarlar değil, ruhî hazine icadçıları da gelip gitmişlerdir. Meselâ, Anadolu'da doğan şâir Ümmî Kemal (İsmail, ölm. 1475) ömrünün çoğunu İdil boyunda geçirmiştir (54-464). Kendisi bu konuda "Garîbem, gurbete keldim ilimden" demektedir. Bu yörede yaşamasından dolayı onun şiirlerine dilimizin ve edebiyatımızın tesiri açıkça görülür. Ümmî Kemal'in şiirleri hayatta iken sadece Anadolu'da değil, İdil boyunda da elyazmaları istinsah edilerek yayılmıştır. Onun eserleri Türkiye'de henüz bilinmezken Tatar okuyucuları tarafından sevilerek okunmuştur. *Dîvân*'ı da Kazan'da birkaç kez neşre edilmiştir (35-60). O, İdil boyunda öz şairimiz olarak tanınmaktadır.

1666 yılının güzünde meşhur Türk seyyahı Evliyâ Çelebi Astrahan ile Sarayberke şehirlerine gelmiş; buralara yakın bölgelerdeki Tatar köylerinde de bulunmuştur (72-234). Atalarımızdan: "Tatarlar hiçbir zaman gıybet etmezler, yalan söylemezler, iftira etmezler, hiçbir şeyden de korkmazlar. Hastalanmayan, sağlam vücutlu, tez canlı ve cesurdurlar" şeklinde bahsetmekte-

dir. Astrahan, Saray, Kazan şehirleri halkının örf-âdetleri, sosyal hayatları, din ile münasebetleri, İdil boyunun tabiatı hakkında zengin ve ilginç bilgiler verir ve tanıştığı değişik kişileri de bize tanıtır; okuyucular arasında çok okunan ilmî ve edebî eserleri ele alır.

Evliyâ Çelebi'yi yeni nesile Tatar âlimi Rizaeddin Fahreddin (1859-1936) tanıtır (71-143).

Hacca daha çok tahsilli kişiler gittiğinden, onların içinde en bilgililerinden olan G. (Alimcan) Barudî, M. Yataşeva v.b. gibi kişiler kutsal seferleri hakkında hatıralar yazmışlardır. Bu hatıraların bir bölümü, ana dilimizde süreli yayınların neşredilmeye başlaması ile okuyuculara sunulmuştur (34-36, 71-144). Meselâ, meşhur âlimimiz Şehâbeddin Mercanî'nin hatıratından onun İstanbul'a 1880 yılında gittiğini, orada pek çok meşhur âlimler ile, özellikle Şeyhülislam Ahmed Es'ad Efendi, Adliye Nâzırı Ahmed Cevdet Paşa, Hâriciye Nâzırı Kasım Paşa¹ gibi önemli kişilerle görüşüğünü biliyoruz. Tatar âlimlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun başşehirine gelişleri hakkında İstanbul basınında haberler de çıkmıştır. Bu görüşmeler esnasında Türkiye ile İdil boyu Müslüman dünyasının ruhî hayatı hakkında fikir alışverişinde bulunurlar, Mercanî oradaki hocalara kendi eserlerini ve bazı meşhur âlimlerin önemli eserlerini hediye eder (71:118-122 "Rihleti'l-Mercânî", Kazan 1898).

Türk âlimleri Mercanî'nin eserlerinin Arapça yazılmasına hayran kalırlar, onun derin ilmüne hürmet ederler ve gelecekte de haberleşmek için anlaşılırlar.

Tatar ruhî hayatındaki durgunluğa, yobazlığa karşı ilk baş kaldıran ilk ıslahatçımız Abdünnasîr Kursavî'nin (1776-1812) hacc seferi İstanbul'da kesilir, o orada hastalanıp vefât eder ve Üsküdar'da Sultaniye (Selimiye) Camii yakınlarında gömülür (55-547).

Meşhur şairimiz Derdmend 1880-1881 yıllarında İstanbul'da yaşamış, özel olarak Türk dilini ve edebiyatını öğrenmiş ve his gücünü yücelten ediblerle tanışmıştır (12-251). Fuzûlî, Abdulhak Hâmid (1852-1937), Rıza Tevfik, Abdullah Cevdet gibi şairlerin eserleriyle tanışmak onun edebî zevkini de yükseltir ve ona yeni eserler için ilham aşılar. Vatanına döndükten sonra bazı

¹ Merhum Eydi'nin 1880 yılı için Osmanlı Hâriciye Nâzırı olarak verdiği Kasım Paşa ismi hatalıdır. Miladî 1880 yılında, Osmanlı Hâriciye Nezâreti makâmında sırasıyla Sava Paşa, Abidin Paşa ve Mehmed Asım Paşa oturmuştu Kasım Paşa (ya da Bey) Hâriciye Nezâreti'nde daha alt konumda bir yetkilinin ismi olabilir (yay. sor.).

Türkçe hikâye ve romanları tercüme etmeğe başlar, kendi şiirlerinde de Türk kalemdeşlerinin üslûblarına dayanır.

1888 yılında Türkiye'ye Tatarların ilk romancısı Musa Akyiğit gelir. Burada Mülkiye Mektebi'ni tamamladıktan sonra, yine aynı okulda Rusça öğretmeni olur. 1908 yılında "Metin" adında bir matbaa kurarak aynı isimde gazete çıkarmaya başlar. Bu işte başarılı olamayınca Anadolu'ya memur olarak gider. Daha sonra İstanbul'da bir kütüphanede çalışır (13-200, 50-82, 55-558).

XIX. yy. sonu XX. yy. başında Tatar gençleri arasında yüksek tahsil görme isteği yıldan yıla artar, ama Çarlık Rusyasının emperyalist siyaseti bu ümitleri boşa çıkarır, onları ülkenin yüksek okulları kabul etmez. Gençlerimiz daha bundan sonra bütün ümitlerini dış ülkelere, en başta da Türkiye'ye yöneltirler. Din ortaklığı, dillerinin yakınlığı, Osmanlı Devleti idaresinin Rusya'dan gelen Türk kardeşlerine yakınlık göstermesi münâsebetleri daha da artırır. Necib Asrî, Tatar öğrencilerinin (gençlerinin) Türkiye'ye gidip, orada lise ve harbî okullarda okumalarının hem gerekliliğini hem de moda olduğunu yazar (17-66). 1891 yılında Ubeydullah Bubi, Haris Feyzi, Fatih Kerimî'ler İstanbul Darülfünunu'nda okumaya başlarlar (11-117,118). Orada Türk, Arab, Fars dillerini mükemmel derecede öğrenip, tabii bilimler, matematik, fizik, tarih ve edebiyat ile yakından tanışır. Fatih Kerimî, burada Fransızca'yı da öğrenir (11-119). Türk âlimleri ile yakın görüşmeleri onların ruhî hayatını zenginleştirir, vatanlarına döndükten sonra daha faydalı işler yapmalarını sağlar. Tatar dünyasında meşhur olan yüksek ruhlu "Bubi", "Aliye", "Muhammediye", "Hüseyniye" medreselerinde Türkiye'de öğrenim gördükleri ilimlerde okutmağa başlarlar (11-89). Haris Feyzi, coğrafya, umumî tarih, tabii bilimlerde derslikler yazar (11-23) ve "Hüseyniye"de ders verir. Ubeydullah Bubi doğduğu köydeki medreseyi yeniden kurar (11-99).

Meşhur yazarlarımızdan Şerif Kemal 1900 yılında İstanbul'a gelerek, burada bir yıl boyunca "Darümuallim"de ders dinler, boş vakitlerinde maişeti için yazı işlerine başlar ve böylece Türk cemiyetinin çeşitli sosyal hayatları ile tanışır (56-316). Mahmut Almayev, İstanbul'a gelip tipografya ile uğraşır, öğrendikten sonra vatana dönüp *Çükiç* dergisini çıkarmaya zemin hazırlar (15-178).

Aliasker Kemal, İstanbul'a iki kez gelir. 1901'deki gelişinde Türk yazarları, bu cümleden Namık Kemal ile tanışır ve Kazan'da açtığı "Maarif Ki-

tabevi"ne pek çok Türk edebiyatı kitabı getirir ve halka satar (15-9). 1912 yılında İstanbul'a *Yıldız* gazetesi muhabiri olarak gelir. İki ay boyunca bir çok Türk yazarlarıyla görüşüp, matbuat hayatını gözlemleyip, Balkan Savaşı vâkıaları hakkında yirmiye yakın makale yazar (15-179).

XX. yüzyıl başında Tatarlar'ın ilk tiyatro âlimi ve tercümanı Abdurrahman Kerem İstanbul Dârülfünûnu'nun edebiyat-san'at bölümünü tamamlar (18-276).

1905-1906 yıllarında hacca giden Abdullah Bubi (1871-1922) de İstanbul'da durur. Orada, Ahmed Midhat'ın yeni medeniyeti İslâm dini ile bağdaştırma yolunda yazdığı eserlerini çok beğenir, orada hemfikirlerini toplar, kendi de Hristiyan dinini inkâr hislerini ve fikirlerini beyân eder (11-99).

Edebiyat âlimimiz Prof. Abdurrahman Sadi 1908-1911 yıllarında İstanbul Darülfünûnu'nda öğrenim görür (18-425).

Meşhur din âlimi Musa Bigi de İstanbul muhiti ile tanışmayı ister (11-111). Yine meşhur şâirimiz Said Sünçeley 1926-1927 yıllarında RSFSR'nin İzmir'deki konsolosluğunda tercüman olarak çalışır (18-436).

Yukarıda sayılan Tatar sanatçılarının, yazarlarının çoğunluğu Türkiye'de ilim tahsili maksadıyla veya hacca giderken kısa süre için de olsa uğrayanların yanısıra fikir adamlarımızın orada (Türkiye'de) uzun zaman yaşayıp kalmaları, hatta ömrünün büyük bir kısmını veya son devirlerini bu yerde geçirenler de var. Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Ayaz İshakî, Sadri Maksudî Arsal, Abdalbâri (Abdullah) Battal Taymas, Reşit Rahmeti Arat, Hamit Zübeyr Koşay, Ahmet Temir- bunların başında saymamız gereken isimlerdir. Bu isimler saymakla bitmeyecek kadar çoktur.

Tatar uyanış, diriliş hareketinin ateşli kahramanı Âlimcan İbrahim (1850-1944, doğum yılı 1853 olarak da gösterilir, fakat kesin değildir), meselâ İstanbul'a ilk olarak 1877 yılında ayak basar. 1881 yılında buraya yeniden geldiğinde, o Türk sanatçılarının birinci derecede parlayan yıldızı Namık Kemal, Ahmet Reşid Paşa, Muallim Naci (1850-1893), Cemâleddin Efganî, Ahmet Midhat'ın toplandığı daireye varıp girer; onlarla birlikte Türk kavimlerini Avrupalılaştırma, onları emperyalistler tarafından ezilmekten kurtarma, maarif-eğitim müessesesini canlandırma programları ve çarelerini araştırır. 1895-1897, 1910-1917, 1918-1930, 1932-1933 yıllarında Türkiye'de daimî yaşamağa başladığında, Osmanlı İmparatorluğu'nu felâketin eşiğinden kur-

tarma, Türkiye Cumhuriyeti'ni sağlamlaştırma, Türkiye dışındaki Türk kavimlerini başka halkların boyunduruğundan koruma hakkında Türk fikirdeşleri ile yoğun çalışmalarla meşgul olur. Meşhur Türk şairi Mehmet Âkif onunla dost olmakla kalmayıp, "Safahat" şiirinde Abdürreşid İbrahim'i "Feyz" ismi altında büyük bir muhabbetle tasvir eder. Matbaacı Eşref Edib ise milletteşimizin seyahatnâmelerini *Sırât-ı Müstakîm* dergisinde ve ayrıca serî kitaplar halinde bastırıp yayınlar (73-31, 32, 33).

Halkımızın meşhur fikir adamı, içtimâî (sosyal) hareketimizin baş kahramanı Yusuf Akçura (1876-1935) İstanbul'a daha çocukken 1883 yılında gelir, orada büyür ve tahsil görür. O 1889-1890, 1904-1908, 1917-1919 yıllarında vatanında; 1899-1904 yıllarında Paris'te yaşar ve hayatının geri kalanını ise Türkiye'de geçirir. Türk halklarını birbirine yakınlaştırma, onları bir gâye çevresinde toplama, Türkiye devletini yeniden güçlendirme hakkında Yusuf Akçura gazeteci, bilim adamı, devlet ve sosyal aktivist olarak kolları sıvayıp hizmet eder; Türkî kavimlerin meşhur (büyük) siyasetçileri, Türkiye'nin şöhretli yazarları, matbaacıları ve milletvekilleri ile omuz omuza çalışıp eserler neşreder ve üniversitede hocalık yapar (50). Türkiye'de ve Fransa'da aldığı biliminden ve hayat tecrübesinden aziz halkına da pay çıkarır ve Kazan'ın "Muhammediye" medresesinde tarih ve coğrafya okutur; *Kazan Muhbiri* gazetesinin redaktörlüğünü yapar (11-123). "Müslüman İttifakı" partisini kurmak için faaliyetlere başlar, artık Türkiye'de yerleşip yaşamağa giriştiğinde de *Vakit* gazetesine makaleler gönderip durur.

Abdulbâri (Abdullah) Battal Taymas'ın yazdıklarına göre (45-175), Ayaz İshakî (1878-1954) İstanbul'a ilk kez 1910 yılında gelir ve burada iki yıl kadar yaşar. O İstanbul'da kısa zamanda meşhur fikir adamları ve yazarlar, gazeteciler ile tanışarak Türk medenî hareketine katılıp gider. Tanınmış edip Süleyman Nazif ve diğerleri ile Türk edebî dili hakkında mübâhaselere (tartışmalara) başlar. Bu tartışma Agâh Sırrı Levend'in *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları* adlı eserinde de yansıtılır (akis bulur). Ayaz İshakî halk dili ve saray dilinin özelliklerini anlatıp, *Sırât-ı Müstakîm* gazetesinde bir nice makale bastırır, Türk yazarlarının Arab-Fars alıntılarında sızırılmış basit Türk dilinde, Anadolu çiftçileri ve çobanlarının kolay anlayacağı bir dilde yazmağa çağırır, "Türk Derneği"nde Tatar edebiyatı konulu mülâkatlarda (görüşmelerde) bulunur (28, 45-75).

Ayaz İshakî 1920'li yıllardan sonra Türkiye'ye sık sık gelir. 1925-1927, 1940-1954 yılları arasında ise orada yerleşik hayat sürmeğe başlar. O,

hayatının bu döneminde de eserlerini öz dilinde yazarak, milletteşlerini İdil-Ural'ı âzad etmek, Tatar halkını bağımsızlığına kavuşturmak mücadelesi için bir araya toplamağa (getirmeğe) çalışır, ama Türk edebiyatını da okur, *Türk Yurdu* dergisi (45-11) ve diğer yayın organlarında da makaleler yazar, Türk kalemdeşleri, fikir adamları ile de daima münasebette bulunur.

Ali Akış bana: “Bir zaman ben üstadım Ayaz İshakî'nin meşhur Türk yazarı Peyami Safa ile sohbette bulunduğuna şahid oldum”, dedi (25.06.1993, Kazan) ve devam etti: Peyami Safa (1899-1961) *Yalnızız, Biz İnsanlar* gibi eserlerin, toplam 15 kadar güzel (edebî) romanın yazarı idi, ki onun eserleri defalarca basıldı. Bu sohbet esnasında Ayaz İshakî ona: “Peyami Bey, siz çağdaş, ciddî sanatçısınız, güzel romanlar yazıyorsunuz. Aynı zamanda takma ad ile seks ve hafif macera romanları da bastırıp yayınlıyorsunuz. Niçin hayran bırakan yeteneğinizi değersiz eserlere harcıyorsunuz?-- dedi. Peyami Bey ona pişmanlık dolu bir ses tonuyla: “Eğer onları yazmasam açlıktan ölürüm”-- diye cevap verdi.

Görünüyor ki, Ayaz İshakî tanınmış Türk kalemdeşleri ile onların eserlerini iyi bilmekteydi ve edebiyatın halk için hayat okulu olması, yazarın da halkın gözünü açmağa hizmet etmesi gerektiği hakkında Türkiye'deki yazar kalemdeşlerine de hatırlatmalarda bulunmuştur.

Yukarıda anılan diğer hizmet erlerimizin de Türkler'e yüzlerce-binlerce yumakla bağlanışlarına rastlamak da mümkün. Milletteşlerimiz Türkiye'yi o kadar benimsemiş ve oraya öyle yerleşmiştir ki, burada onların İdil-Ural boyu Tatarı olduklarını pek çok kişi bilmez de... Sadri Maksudî (1879-1957), Reşit Rahmeti Arat (1900-1964), Abdullah Battal Taymas (1883-1960), Hamit Zübeyir Koşay (1897-1984), Ahmet Temir (1912), Akdes Nimet Kurat (1903-1971), Zeki Velidî Togan (1890-1970) işte bu şahıslar arasında ilk akla gelen isimlerdir. Onlar Türkiye'de yüksek okullarda, üniversitelerde hoca, profesör olarak çalışan, ilmî cemiyetler kurucu, enstitüler tesis edici, devlet ve toplum işlerine esaslı bir şekilde kendini vererek (gönüllü) koyulan ve sürükleyici rol oynayan kişilerdir. Anlaşılan odur ki, bu şahıslar hemen her gün, her saat Türk kalemdeşlerimiz ile münasebette bulunmuş ve onlarla birlikte hizmet etmiştir. Onların hayatı ve hizmetleri, kazandırdıkları hakkında Türkiye'de pek çok kitab ve makalenin yayınlanması --(1, 45, 52, 59, 69 v.b.) hiç de garipsenecek bir durum değildir-- milletteşlerimizin Tatar-Türk münasebetlerini bütün varlılarıyla ortaya koyup yaşadıklarını ve yaşattıklarını göstermektedir.

Ayaz İshakî bir yazısında, 1890 yıllarında İdil-Ural'dan Türkiye'ye 50 binden fazla Tatar'ın göçtüğünü belirtir (45-298). Onların bir kısmı türlü mihnetlerden, sıkıntılardan dolayı yolda vefât etmiş, bir kısmı geri dönmüş, fakat büyük bir bölümü Osmanlı topraklarına ulaşıp, oraya yerleşmiştir. Böylece Tatar-Türk dostluğu daha da genişlemiş, Türkîler'in iki kolu arasında ruhî hazineler, hayat tecrübesi takası (alış-verişi), birbirleriyle anlaşmaları ve dostluklar bir basamak daha yükselmiştir.

Türkiye'de, Cumhuriyet'ten sonra, İstanbul şehri pek çok Tatar yazarlarına ve âlimlerine (A. Kursavî, Musa Akyiğit, Yusuf Akçura, A. İshakî) yeni bir vatan, onlar için ömürlerinin sonuna kadar kıymetli bir yer olmuştur. O devirde Türkiye, Tatar halkının medeniyetini geliştirmeğe hizmet edecek şahıslar da verir. Yazarımız Atilla Rasih 1915'te İstanbul'da dünyaya gelir (47-63564). Lebib Karan (75-157), Ali Akış (4, 73-98, 99), Nadir Devlet (19, 20, 69) orada eğitim-öğretim görüp, Mahmud Tahir, Esfendiyar Çınbay (4, 6, 76) (ilimlerini) sağlamlaştırıp, güçlendirip, millî âzadlık mücadelemize katılırlar. Türk dilinde ve Ankara'dan ana dillerinde pek çok eserlerini bastırıp çıkarırlar. Anlaşıyor ki, bu işler de Türk kardeşlerimiz ile her yönden anlaşmayla, onların yardımları ile mümkün olmuştur.

Tatar-Türk münâsebetleri İdil boyunda da mevcut bulunmaktadır. Meselâ, XIX. yy.'da Kazan Üniversitesi'nin Doğu Dilleri bölümünde Türk Osman Kutluşy çalışır (55-19). O devirde burada Tatar âlimlerinden İbrahim Halfin, M. G. Mahmudov, E. Deminov, S. Murtazin vb. da çalışmaktaydı. Demek, tanışmak, dostluk münasebetlerinin oluşturulması için ön şartlar hazır idi.

XIX. yy. sonunu göz önünde bulundurup, Aliasker Kemal: "Medrese-i Muhammediye"de nöbetçi olarak çalışan bir Türk var idi. Ondan Türk dili öğrenmeğe koyuldum. Kısa zamanda Türkçe konuşmayı başardım" der (15-134).

Şerif Kayyumov'un hatıralarında, 1904-1905 yıllarında Uralsk şehrine Abdülveli isminde bir Türk gencinin geldiği yazılıdır. Ayrıca o; "Mutî'ya medresesinde okuyan Abdullah Tukay onunla kısa zamanda dostluk kurar, Tukay'ın Türk dilini bilmesi ve aynı fikirde olmaları onları yakınlaştırır" diye de devam eder. Türk Veli'nin Türkiye'den hangi sebeble geldiği belli değildir. Tukay ile Veli arada sırada Türkçe şarkılar da söylüyorlar, yemekhaneye birlikte gidip, birlikte yiyip içiyorlardı (66-61).

“Bazan da kıra pikniğe çıkarlar, medrese yanından geçerken de Tukay Ömer Halfe ile “Muhammediye”den:

*Çün adem cennete girdi,
Yüce izzetlere irdi,*

diyerek şarkılar söylerlerdi. Veli de onları dinlerdi" (66-64).

G. Kariyev, “Medrese bahsi geçse, Abdullah Tukay Bey en güzel hatıra olarak bu öğrenciyi anlatır” demektedir. “O öğrenci ile bütün yaz boyu birlikte şarkı söyleyip, birlikte gezip, rahat, huzur içinde günlerini geçirdiler. Abdullah Bey’in en güzel yazı bu Türk öğrencisi ile geçti. O, Türk öğrencisinin şiirlerinden bazılarını 1907 yıllarında bana Uralsk’da iken okumuştum. Türk öğrencisi ile durduğu zamanda Türk romanlarını pek severek okurdu” diye devam eder (66-55, 56).

G. Kariyev’in hatıratına göre, “A. Tukay’a Türk öğrencisinin düzenliliği, ahlâklılığı ve güzel terbiyesi pek çok tesir etmiştir”(66-55).

1910 ve 1914 yıllarında Kazan’a Osmanlı Sadrazamı (Başvekili) Hüseyin Hilmi Paşa gelir ve burada şehir cemiyetçileriyle görüşür. Bu seferlerinin birinde o, N.F. Katonov’un 9000 ciltlik kütüphanesini satın alır ve İstanbul’a gönderir. Bu hazinayı Türkiye’ye giden yazarımız Musa Akyiğit düzenler (80-329).

1913 yazında Türkiye Şeyhülislâmı Mehmed Es’ad Efendi, Rusya şehirleri boyunca seyahat ederek Kazan’a da gelir ve burada yazar Fatih Kerimî ile görüşür (79-486).

16 Ekim 1921’de Fatih Emirhan’ın yanına Türkiye milletvekili İsmail Suphi Soysallı gelir ve bir saatlik bir görüşmede bulunur (80-196, 197).

Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya’ya esir düşenlerin çoğu İdil-Ural ve Sibirya’da Tatarlar’ın çok olduğu bölgelerde cefâ çekerler. Vatandaşlarımız bu esirlerin ağır durumlarını hafifletmek, onları açlıktan kurtarmak, bağımsızlıklarına kavuşturmak için ellerinden gelen yardımı yaparlar. Bu insanlık dolu, kardeşçe yardımı güçlendirmek için Türkiye’nin Kızılay Cemiyeti’nin 1918-1919 yıllarında resmî vekili olarak gelen Yusuf Akçura da yardım eder (59-58, 59, 61). Kardeşlik ve dostluk bağları her iki tarafın zor günlerinde denenir. Türk savaş esirleri Tatar kardeşlerinin şefkatli yaklaşımına dua edip, sağ-sâlim ülkelerine döndükten sonra da bunu şükran hisleri ile hatırlıyorlardır, diye inanıyoruz.

Uzun bir aradan sonra Tataristan ile Türkiye arasında bağlantılar sekseninci yıllarda yeniden kurulmağa başladı. Bir kısım Tatar yazarları turist sıfatında İstanbul'u ve İzmir'i, Ege ve Akdeniz boylarını, heybetli eski tarihî eserlerini, güzelim tabiatını gezerek döndüler. Doksanıncı yıllardan sonra da âlimlerimiz, yazarlarımız ve sanatçılarımız Türkiye topraklarına ayak bastı. Bunlar arasında Garif Akunov, Muhammet Mehdiyev, Ravil Feyzullin, Rinat Haris, Medine Malikova, Rinat Muhammediyev, Razil Veliyev, Ebrar Kerimullin, Mirfatih Zekiyev, Rafail Muhammedinev, Robert Batulla ve bu yazının sahibi Tevfik Eydi de var idi. Türk Şiiri ve Folkloru festivallerinde, ilmî sempozyum ve konferanslarda, Türk yazarları toplantılarında (müzâkelerinde), san'at bayramlarında Tataristan temsilcilerinin, içerikli konuşmaları ve örnek hareketleri ile iş arkadaşlarımızı aydınlatma ve dostlukları sağlamlaştırma büyük payları oldu. Tatar Devlet Koro ve Dans Topluluğu, Amatör Çocuklar Topluluğumuz Türk seyircileri önünde başarılı gösterilerde bulunup onların derin muhabbetlerini kazandı. Tatar medeniyeti ve fen elçilerine Türk matbaası, radyo-televizyon kuruluşları büyük ilgi gösterdi, Türk toplum bilimcileri İdil-Ural'daki kardeşleri hakkında epeyce malumat sahibi oldular.

Türk yazarları ve âlimlerinin Tataristan'a gelmeğe başlamaları bizim ilişkilerimizi daha da sağlamlaştırdı. Şair Yahya Akengin, ediblerden Sevinç Çokum, Gönül Pultar, âlimlerden Turan Yazgan, Sadık K. Tural, Fikret Türkmen, Şaban Karataş, Fahrettin Kırzıoğlu, Gülçin Çandırılıoğlu, Nadir Devlet, Mustafa Öner ve diğerleri Tataristan'ı gezip, âlimlerimiz ile görüşüp, bizi Türkiye'nin muvaffakiyetleri ile tanıştırdılar ve ortak menfaatlerimiz üzerinde düşünce alış-verişinde bulunduk. Konuklarımız basında, radyo-televizyon programlarında da yer aldılar.

Bizi mutlu kılan başka bir nokta da; Tataristan kapılarının dış dünyaya açılması ile büyük ustalarının doğup yetiştiği topraklara, halkına hürmet göstermek için günlük işlerini bırakıp, başkentimize ilk olarak Yusuf Akçura, Sadri Maksudî, Abdullah Battal, Nimet Kurat'ın öğrencilerinin, bugün bunlardan Türkiye'nin içtimaî hayatında önemli rol oynayan Nevzat Karagil (*Yeni Batı Trakya* dergisi muharriri), Nevzat Türkten (*Erciyes* dergisi muharriri) ve diğerlerinin ayak basması olmuştur. Yüreğinde kardeşlik hisleri kaynayan Nevzat Karagil, Türk-Tatar toplantılarından birinde karşılaştığımızda duyulanıp, "Ben Kazan'ı bütün Türkî kavimlerin büyük bir ilim merkezi olarak düşünüyorum. Türkîler'i cehâlet uykusundan uyandıran, onları terakki yoluna çağırın, Türkiye ile bağları sağlamlaştıran siyasetçilerin, âlimlerin va-

tanına gelip, gönlümde hiç şübhe olmadan onlara hürmetle (saygıyla) baş eğmekten mutluyum” şeklinde samimî hislerini dile getirmiştir.

Durgunluk yıllarında Türkiye’ye sadece tenkidci Rafael Müstafin, gazeteci Asya Hasanova ve kalem arkadaşı Halef Gardanov gitmiş olsa da; şimdi yeni ilim ve sanat adamlarımız Tataristan-Türkiye köprüsünü kurmuşlar; halklarımızın değişik sınıflarından kişiler “Kazan-İstanbul-Kazan” hava yolu ile seyahat etmeğe başlamışlardır. Bunun gibi gelişmekte olan münasebetler maddî ve manevî kıymetleri de taşımakta, dostluğumuzu sağlamlaştırmada tanıklık etmektedir.

Gönüllerin Yakınlığı

Tatarlar’ın bilenen meşhur fikir adamı Âlimcan İbrahimov bir yazısında, “Şöyle ki, bize Osmanlı’nın büyük tesiri oldu. Gelibolu şairinin dâhiyâne bir şekilde yazdığı *Muhammediye*’si bizde hem şiir, hem müzik (ilahi) olarak asırlar boyunca ruh gıdası oldu. İstanbul’un başka bir çok eseri bizde yer bulup okundu” (26-353, 345) demektedir. O bu fikrini başka yazılarında da daha derinleştirerek tekrarlar: “Başka toprakta doğup da, bizde öz ebedî malımız kabilinden olup giden eserlerden bir gürûhu, *Muhammediye*, *Seyit-battal* gibi Osmanlılar’dan girdi. Bunlar bizde halkın kıymetli ruh gıdası, kendi eserlerimiz gibi oldu. Elbette o dönem tarihini doğru ve kesin bilmek için bizde bunları öğrenmek, derslik olarak okutmak, edebiyat tarihimizde, nereden geldiklerini araştırıp belirtmek gerekir” (26-356), der.

Türk kardeşlerimiz tarafından vücûda getirilen ve Türkçe’ye tercüme edilen eserlerin İdil-Ural boyunda eski dönemlerden beri ruh gıdası ola gelişine pek sık rastlanılır. Meselâ, Celâleddin-i Rumî’nin eserlerini halkımız asıllarından okuyorlardı. Ebulmenih Kargalî, Hibetullah Salikov’lar eserlerini Celâleddin-i Rumî’nin *Mesnevi*’sine dayandırarak kaleme almışlardı (58-69). Celâleddin-i Rumî, Fuzûlî gibi şairlerin eserlerini, şairimiz Şemseddin Zeki de severek okumuştur (55-174). Rumî’nin eserleri, Tatar matbuatında, hem ayrı hem de mecmualarda asıl dilinde ve tercüme edilerek defalarca basılmıştır (55-252).

Ayrıca Âşık Paşa’nın *Garib-nâme* mesnevisi (1330) İdil boyunda çok okunan eserlerdendir. Ansiklopedik mahiyetteki bu eser Celâleddin-i Rumî’nin *Mesnevi*’sine dayanarak yazılmıştır. Burada dikkat çeken bir nokta da şudur: Onun şimdiye kadar bilinen 25 elyazmasının on ikisi Tatar hattatları

tarafından istinsah edilmiştir. Türkiye’de bulunan nüshaları 12 bin beyitli ise de Kazan’daki iki nüshada 16 bin beyit bulunmaktadır (54-461, 462).

Türk şairi Ahmed-i Germiyani’nin (1329-1412) *Yusuf ve Züleyha* mesnevisinin bilinen tek el yazma nüshası Tataristan’da saklanmıştır (54-544). Kastamonulu Şâdi 1359 yılında Hz. Ali’nin kahramanlıklarını anlatan bir destan yazmış, o, 1713 yılında bizde, İdil boyunda istinsah edilmiştir (58-64, 65). Süleyman Çelebi (ölm. 1422) Hz. Muhammed’in hayatı, doğumu ve son saatlerini anlatan, bizde de dili anlaşılır olan *Mevlîdî’n-Nebî* mesnevisini yazar ve bu eser İdil-Ural boyunda sevilerek okunan eserlerdén birisi olur. Âlimcan İbrahimov’un dâhiyâne bulduğu *Muhammediye* mesnevisi Muhammed Çelebi (ölm. 1451) tarafından yazılmıştır. Bu eser 1845 yılında Kazan’da ilk kez basılmış ve kısa zamanda okuyucular arasında büyük bir sevgi kazanmıştır (54-35). Tatar okuyucusu onu öz hazinesi olarak kabul etmiş, benimsemiştir. Eski edebiyat âlimimiz Marsel Ahmetcanov, bana bu eserin Türkiye’de bilinmediğini, Kayyum Nâsırî’nin *Kalender*’inde Muhammed Çelebi’yi Tatar olarak gösterdiğini belirtti.

Muhammed Çelebi’nin kardeşi Ahmet Bican Yazıcıoğlu’nun *Envâru’l-âşıkîn* (1450-1460) eserini de Tatarlar pek severek okumuşlar, bu eser de halkımız arasında şöret kazanmıştır (54-545). Marsel Ahmetcanov’un da söylediği gibi, Evliya Çelebi’nin *Cihan-nümâ* (Seyahat-nâme)’sını Şehabeddin Mercanî ve diğer âlimlerimiz iyi bilmektedirler.

Bilinmektedir ki, Bulgar ve Kazan hanlıklarının devlet arşivleri, pek çok sanat eserlerimiz ilbasarlar (istilâcılar) tarafından acımasızca yok edilmiş; sadece yarlıklar, elyazmaları ve bazı eşyalar kalmıştır. Bunun gibiler içinden Kazan Hanlığı’nın kurucusu (1437) Uluğ Mehmet Han’ın 1428’de yazılan bir fermanı İstanbul’un Topkapı Sarayı’na getirilerek şair Muhammed Şerif, Türk sultanlarından birisi için eser yazmıştır. Bugün bu eser de İstanbul’da saklanmaktadır (54-546).

Türk-Azerî şairi M. Fuzûlî (1494-1556)’nin şiirleri de bizde yaygın bir şekilde okunmuştur. Onun geleneksel tarzını XIX. yy. Tatar edebiyatında Ş. Zeki devam ettirir (56-527). İlginçtir ki, M. Lermantov’un “Peygamber” şiirini Rusça’dan tercüme ettiğinde (XX. yy. başı), A. Tukay onu Fuzûlî ruh haleti içinde işler (56-530).

Tatar şairi Otuz İmeni (1754-1834)’nin eserlerinde Celâleddin Rumî ve Âşık Paşa’nın tesirini duymak mümkündür (54-468). Bu şifalı tesir ondan

sonra da devam eder. Meşhur şairimiz Said Ramiyev (1880-1926), Rumî'nin eserlerini aslından okur, çoğunu da ezberlerdi (56-182).

Tatar şairleri Ümmî Kemal'in eserlerini de çok iyi bilmektedir. Bu durum Mevlâ Kulu'dan (XVII. yy.) Derdmend'e kadar (1859-1921) kalem ustalarımızın eserlerinde sezilmektedir. XVII. yy.'da *Vakt-ı Seher Kitabı* Ümmî Kemal'in şiir tarzında yazılır; Tukay da Ümmî Kemal'in şiirlerine aşinadır.

Ümmî Kemal'in bazı şiirleri ise Tatar şairi Hüssam Katib'in (XIV. yy.) *Cimcime Sultan'*ını çağrıştırır (hatırlatır). Buna şaşmamak gerek, çünkü önce de belirttiğimiz gibi, Ümmî Kemal, İdil boyuna gelip, ata-babalarımızın arasında yaşamıştır. Bu yüzden, onun çeşitli eserlerinin ana edebiyat ile tanışması da pek tabiidir. Muhammed Ali (1893-1952)'de tesir bırakmış olduğu apaçıktır" (*Sovyet Edebiyatı*. 1941, nr. 5, 61 s.) diye yazar.

Eski Türk edebiyatı İdil boyunda o kadar yayılır ki, edebiyât âlimimiz Cemal Velidî 1912 yılında: "Kitaplığında veya ocak başında... *Seyitbattal* olmayan Tatar evi seyrekdir" (10), -- diye belirtir.

Hem o zamanda İdil boyunun pek çok eski eserleri koruyarak saklamasını da dile getirmek gerekir. Ahmed Yesevî (ölm.1166), Süleyman Bakırganî (ölm.1186) hikmetleri Tatarlar arasında korunup, bütün Türkler'e İdil boyundan tekrar yayılır (55-39).

Edebî münâsebetlerimizi kuvvetlendirmede Türk diline tercüme edilen başka halkların mirası da önemli yer tutar. Mesela; Türk şairi Sûdî XVI. yy.'da Hâfız'ın *Dîvân'*ını tercüme eder, Sâdi'nin "Gülistân"ına şerhler yazar -- bunlar İdil boyunda da değer kazanır (54-462).

Sâdi-i Şirazî'nin "Gülistân"ını (1258) Seyf-i Serâyî 1391 yılında Farsça'dan Türkçe'ye tercüme ederek *Gülistân bi't-Türkî* isminde okuyuculara takdim eder (44-37). Dünya klâsik edebiyatının en önemli eserlerinden kabul edilen Sâdi'nin *Gülistân'*ı pek çok Türk şivesine olduğu gibi Osmanlı Türkçesi'ne de defalarca tercüme edilmiştir. Bununla birlikte, Osmanlılar Seyf-i Serâyî tecümesini de okumuştur. Onun *Gülistân bi't-Türkî*'si hakkında Türk âlimlerinden Râgıb Hulusî, Fuad Köprülüzâde mâlumât verir, Fuad Köprülü onun hakkında: "XIV. asırda Kıpçak dilinde edebî nesrin bundan daha güzel örneği olmaz" (44-6), -- diye paha biçer. Profesör Feridun Nâfiz Uzluk 1954 yılında Seyf-i Serâyî elyazmasının faksimilesini Anka-

ra'da bastırır ve kitaba önsöz yazar. Altınordu edibleri, âlimleri hakkında malumat verir.

Zahir Bigiyev (1870-1902) Fransız romanlarını Türkçe tercümelerinden okur, eserlerini Fransız ve Türk romanları tesirinde kaleme alır (17-66). Fransız yazarlarının eserleri ile şairimiz Necip Dumavî (1883-1933) Türk dilinde tanışır.

XIX. yy. sonunda ve XX. yy. başında Tatar edebiyatının başka Türk edebiyatlarıyla münâsebeti daha da artar ve derinleşir. Bu noktadan Türk edebiyatıyla münâsebet, onun tecrübesinden yararlanma en ön safa çıkar. XIX. yy. sonunda—XX. yy. başında eserler veren yazarlarımızın çoğu Türk süreli yayınlarını daimî olarak takib ederler ve Türk edebiyatı ve sanatından haberdar olarak yaşarlar. Necip Asrî'nin yazdıklarına göre, tüccarlarımız İstanbul'dan Türk kitaplarını alıp dönerek satarlar – bu, yenilikçilik hareketinin başlamasında mühim rol oynar (17-65). Tatar edebiyatında yeni edebî türlerle tanışmanın Türk ve Rus edebiyatları tesirinde başlamasını Prof. Abdurrahman Sâdi (1889-1956) de belirtir (50-76). Tatar medreselerine ve matbuat redaksiyelerine Türkiye'den kitaplar, gazete ve dergilerin alımı da (66-34, 54) bu tanışmanın derinleşmesine ve yayılmasına büyük ölçüde tesir eder.

Âlimcan İbrahimov bize Çağatay (Eski Özbek) edebiyatı tesirini dile getirdikten sonra: “Diğer taraftan, hacılar İstanbul'dan, Anadolu'dan bazı kitaplar getirdiler. *Muhammediye*'ler bizde öz cevherimiz gibi yer aldı. İşte bu iki –Çağatay ve Osmanlı— tesiri altında Tatar'ın eski edebiyatı yaşadı, yavaş yavaş gelişti, sadece muhtevaca değil, edebîliği de, üslûbu, adlanışı da bu tesir altında düzenlendi (düzene girdi)” (27-217),-- demektedir. Daha sonra buna misâl olarak Musa Akyiğit'in *Hüsameddin Monla (Molla)* romanını gösterir ve “Akyiğit'in hikâyesinde Osmanlılık izi yok değil” (27-223),-- diye de devam eder.

Tatar realist nesri ve dramaturkuna (tiyatrosuna) temel oluşturan klâsiğimiz Ayaz İshakî (1878-1954), 1897 yılında Türk edebiyatına merak salmaya başlar (28). O, kardeş halkların yazarlarının pek çok hikâyeleri, romanları, piyesleri ile tanışır; Namık Kemal ve Ahmed Midhad Bey'in eserlerini ise ayrıca çok beğenir (29-637, 642).

Türk edebiyatı meşhur yazarımız Şerif Kemâl'in (1884-1942) zevkinin oluşmasında da mühim yer tutar. Avrupa'daki gibi roman türüne öncülük

eden kalemdeşi Hâlid Ziya Uşaklıgil'in eserleri ona ayrıca yakın gelir (56-531).

Bunun gibi, Tatar-Türk edebî münâsebetlerine örnek arayacak olursak; Aliasker Kemal (1878-1933), Fatih Emirhan (1886-1926), Âlimcan İbrahimov (1887-1938), Abdullah Tukay'ın (1886-1913) isimlerini dile getirmek yerinde olacaktır. Onların hepsi Rus edebiyatı ile tanışmaya da büyük önem verir, ama gençlik çağlarında en çok okudukları Türk edebiyatı ve matbuatıdır.

Bu hal Türk dilinin sadece anlaşılır olmasına bağlı değildir. XIX. yy. sonlarında Tatarlar ve Türkler'in önünde maarif ve medeniyette de, umûmen ruhî hayatta aynı hedefler durur: Fikirde ve işte orta asırların durgunluğundan kurtulmak, İslâm dinini, yaşayış felsefesini eskiten, yıpratıcı düşüncelerden arındırmak, dünyevî ilimleri almak ve kesbetmekte Avrupa'nın önde gelen halklarını takib etmek.

Çarlık Rusyasının bu yenilik hareketini daima ket vurup engellemesi yüzünden, Tatarlar'ın ilk çabaları XIX. yy. sonlarında da geniş sahalara yayılamıyordu. Siyasî bağımsızlığını kaybetmeyen Türkiye'de ise, içtimaî şartların karanlık ve sıkıntılı olmasından dolayı, devleti muhafaza ihtiyacı II. Abdülhamid'i birtakım yeniliklere yol açmaya mecbur etti. Onun saltanatının sonlarında, meselâ, ülkede 36 bin mekteb, bu sebeple de orta ve yüksek okullar açılmıştı. Hukuk, mülkiye, hayvancılık-veteriner hekimliği, ticaret, mühendislik dallarında hususî okullar açıldı, Askerî Tıp, Galatasaray liselerinde öğrenci sayısı artırıldı (21-188). 1876-1890 yıllarında Türk dilinde 4 bin kitap (yıllığına 260'ar), yaklaşık olarak 1000 edebî eser, 500 derslik, bin ilmî ve ilmî-popüler yayın neşr edildi (21-191).

1870 yıllarının sonuna doğru Türk diline ona yakın roman ve Moliere'in bazı oyunları tercüme edildi. 1880-1890 yıllarında Avrupa yazarlarının eserlerini Türkçeleştirme daha da artar. Homeros, Shaekspere, Moliere, Balzac, Hugo, Flaubert, Zola, Byron, Goethe ve Schiller'in eserleri Türk okuyucusuna takdim edilir, baba-oğul Dumaslar, J. Verne'in romanları ayrıca geniş bir kitle kazanır, Fransız edebiyatından bastırılan tercüme eserleri arasında birinci sırayı alır (21-204, 205), sadece 1889-1890 yıllarında onların sayısı 76'ya ulaşır. Eserleri Türkçeleştirmede yazarlardan Ahmed Midhat, Şemseddin Sâmî Bey, Ahmed Rasim, Hüseyin Rahmiler de görev alırlar (21-206). Bu iş onlara, elbette edebî ustalık mektebi de olur. İlmî-popüler kitaplar arasında Beşir Fuad'ın *Volter*, Seyitbey ile R. Râsim'in *Türlü Halkların Örf-Adeti*, A.

Râsim'in *Arab Medeniyet-i Terakkiyesi* ve başka çalışmalar da basılır. 1882 yılında neşredilmeye başlanan "Meşhur Kişiler Kütüphanesi" serisinde Ebu Ali Sinâ (İbn-i Sînâ), Napolyon, Galile, Gutenberg, Ezop, Hârünü'r-Reşid ve başkaları hakkında kitaplar yayınlanır (21-207). Bu kitapların pek çoğu İdil-Ural boyuna da ulaşır. Kendine hedef olarak Türkîye'yi yenileştirme, aydınlatma, çağdaştırma görevini seçen *Servet-i Fünûn* (1891'de yayın hayatına başlar), ilmî (fennî)-popüler dergi, 1896 yılında Tevfik Fikret baş muharrir olunca, zamanı için pek yüksek sayılabilecek bir tirajda-4000 adet basılmağa başlar. 1884 yılında Halit Ziya Uşaklıgil, İzmir'de Türk matbaacılığını başlatır. 1879-1907 yıllarına Türkiye dışında- Paris, Cenova, Londra ve Kahire gibi şehirlerde hür ruhlu 120 kadar gazete neşr edilir (21). İşte bu gibi şartlarda Türk edebiyatı büyük bir canlanışa sahne olur. Ahmed Midhat tek başına 1876-1890 yılları arasında 140 kadar kitab, broşür çıkarır; bunlar arasında 68 roman (29'u tercüme), 51 fennî, fennî-popüler deneme-röportaj, 6 piyes, 7 gazete ve dergi bulunmaktaydı. A. Midhat'a "yazı makinası" ismi takılır. XIX. yy.'da Türk yazarları 75 roman bastırıp çıkardıysa (7-261,262,263), sadece 1910 yılında onların sayısı 11'e ulaşır (7-263). Namık Kemal'in *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Ahmed Vefik'in *Fezleke-i Tarih-i Osmaniyye* gibi derslikleri Türkler'in şanlı tarihini gözler önüne serip itibar kazanır.

Zamanı için çok değerli ve fazla sayılan bu hazinenin büyük bir bölümü Tatar okuyucusuna da takdim edilir. Aliasker Kemal'in "Maarif" kitab mağazası için Türkiye'den pek çok kitaba dönüşü hakkında önceden bahsedilmiştir. Burada da şunu hatırlatmak gerek: G. Kemal, ilk dönüşünde --yazıcı, fikir sahibi, en büyük emeli-- zengin içerikli, ibretli eserleri mümkün olduğu kadar çok okutup, kardeş halkını terakki ettirmektir. Bunun için o alıp getirdiği hazinesini sadece dostları va yakınlarına değil, daha geniş kitlelere tanıtmaya yolunu da aramağa başlar. Mesela, *Yıldız* gazetesinde (1909, nr. 369) Türk âlimi Mahmud Es'ad'ın *Tarih-i İslâm* kitabına övgü yazar. "Lisân-ı Türkçe'dir. Her ne kadar muharriri Osmanlı ise de, lisân-ı Türkçe'nin pek anlaşılabilirlerindendir (kolay anlaşılabilirlerindendir); rüşdî mekteplerde okutmak için güzel bir eserdir." (32-187), -der. Bu yazıda da anlaşılacağı üzere, Kazan'ın "Millet" matbaası bu eseri aslı gibi (ofset olarak) 1908 yılında bastırıp yayınlar. Bu devirde en acil gerek duyulan Türkçe eserleri Tatar okuyucusuna en kısa sürede ulaştırmak maksadıyla tercümesiz neşirler de görülmeğe başlandı.

Kerim Emiri'nin tesadüf ettiğine göre, Aliasker Kemal medresede öğrenci iken de Türk edebiyatını ve matbuatını okumağa merak salar (15-133). O Türkçe'yi o kadar çok okumaktadır ki, eserin ismi ve yazarı söylenmese de, biraz inceledikten sonra onun kime aid olduğunu ve nasıl bir eser olduğunu tahmin edebilecek bilgiye sahiptir. Meselâ, "millî roman" olarak basılan *Meş'um Çiftlik (Kötülüğün Cezası)* eserinin Türkçe'ye bir Fransız yazarından tercüme edilen bir eser olduğunu tahmin etmiştir (32-192,193).

Aliasker Kemal öğrencilik çağında da ana-babasından gizli Rus tiyatrosuna gitmeğe başlar. Türkçe sahne eserleri ile de o yıllarda tanışır. Bunu kendisi şöyle anlatır: "Aradan Namık Kemal'in taş basma olarak yazılıp basılan *Zavallı Çocuk* adlı draması ortaya çıkıyor. Ne büyük zenginlik! Daha olmadı, ben şimdi Türkçe de sökmeye başladım. Onu defalarca okuyup anlayabilirim. Namık Kemal'in kitabı beni teşvik edince o güne kadar düşünüp durduğum *Behitsiz Yigit (Bahtsız Genç)* adlı eserimin birinci redaksiyasını yazıp, okuyucuma ... göstereyim" (32-306).

Kemal ruh dünyasını zenginleştiren *Zavallı Çocuk*'u 1899'da Tatarca tercümeli olarak *Kızganiç Bala* adıyla Tatar tiyatrolarında sahneler.

İlk profesyonel Tatar tiyatrosu 1906 Aralık'ında Kazan'da *Kızganiç Bala* ve *Gıyşık Belası (Aşk Belası)* piyeslerinin oynanmasıyla start alır (başlar). *Gıyşık Belası* da --Namık Kemal'in eseri ("*Muhabbet Maceraları*")-- Abdurrahman Kerimî tarafından tercüme edilir (18-276). İşte sadece bu vâkıa bile, Tatar tiyatrosunun vücuda getirilişinde Osmanlı Türklerinin nasıl önemli bir yer tuttıklarını açıkça gösterir. Tatar dramaturjisinin iki altın direği --Aliasker Kemal ve Ayaz İshakî-- işte bu Türk tiyatrosu eserleriyle tanışıp, önceki sahne mektebini geride bırakırlar. Türk dilinde Fransız ve diğer yabancı ülkelerin piyeslerini okumak, İstanbul'da tiyatro oyunlarını izlemek onların sahne sanatını ve sevgisini daha da geliştirir, zevklerini yüceltir, icadî dertlerini güçlendirir. Kazan'daki Rusça *spektakllara* (oyunlara) gitmek, orada gösterilen asıl (orijinal) ve tercüme eserler ile tanışmak da o ana kadar köklenen bilgi ve tecrübelerini daha da derinleştirmek ve zenginleştirmek için sevk edici (itici) ilâve güç olur. Buna Aliasker Kemal'in eserleri ile tanışmağa başladıkça daha çok inanırsınız.

A. Kemal İstanbul'a ikinci kez gittiğinde (1912-1913) Türk tiyatrosunu yine seyretmek ister, fakat Balkan Savaşı patlak verdiği sırada İstanbul'da oyunlar sahnelenememekteydi. Seyahatçimiz bu durum sonu-

cunda: “Kitab pazarında bulunan Türkçe tiyatro eserlerinin hepsini de topladım. Kazan’a döndükten sonra... o kitablari birer birer okuyup bitirdim... *Duhter-i Hindu*, *Eşber*, *Tezer* adlı eserler ile *Pinti Hamid* denilen bir piyes en çok gözüme çarpan eserler oldu (32-274),-- demektir. A. Kemal bir Türk eseri olan *Pinti Hamit*’in Molier’in *Cimri*’sinden tercüme olduğunu anlar.

A. Kemal uzun meslek hayatında ana diline 100 kadar eser tercüme etti. Onlar arasında Türk dramaturjisi ilk sırada gelir. Meselâ; Namık Kemal’in *Vatan Yâhud Silistre*, Abdülhak Hâmid’in (1852-1937) *Duhter-i Hindu* (*Hind Kızı*) Tatar sahnelerinde yıllarca başarılı bir şekilde sahnelenir. Böylesine değerli bir şans (sahnelenme şansı) N. Kemal’in *Kızganiç Bala* (*Zavallı Çocuk*)’sına da nasib olur (15-178).

A. Kemal’in Türk edebiyatına olan muhabbeti Revolütsiya’dan (1917 İhtilâli’nden) sonra da devam eder. Onun Türkçe’den tercüme edip yazdığı *Şerik Gıyşkı* (*Şerik? Aşk*) piyesi 1923’te sahnelenir (15-107).

Aliasker Kemal’in sanat gücünün oluşmasında ve tekâmülünde (olgunlaşmasında) Türk tiyatrosu eserleri, özellikle Namık Kemal, Abdülhak Hâmid gibi şahısların eserlerinin tesiri şüphe götürmez. Onların ilki (N. Kemal) Arapça ve Farsça’ya vakıf olmanın dışında Fransızca’yı da iyi bilen, âlim, diplomat, şair; drama eserlerinde (31 piyes yazarı) müstemlekecilere, istibdâda karşı nefret, hürriyet ve birlik-beraberliğe susayış ve fakirlere şefkat doludur. Buna benzer şahısların A. Kemal’e tesirinin özelliklerinden (niteliklerinden) sonra bahsedilecektir. Zamanında “Tatar tiyatrosunun atası” sayılan A. Kemal’in kısa zamanda ön plana çıkışının, önceki kalemdeşlerinin tecrübesini, eserlerini öğrenmesine, hevesli bir şekilde tahlil edişine, yazarlık işinde Tatar hayatına, millî örf ve adetlerimize, öz edebî geleneklerimize temelde sağlam bir şekilde dayanmasına ve halk dilinde gerçek millî sahne eserlerimizi meydana getirmesine bağlı olduğu muhakkak. Buna *Türk Sözü* (1914, No:10) gazetesi de itibar etmekte: “Şimâl (Kuzey) Türkleri --Tatarlar- yeni piyeslerinin olmayışından şikâyet ederler. Halbuki Şimâl Türkleri’nin Aliasker Kemal gibi halk ediblerinin halk dilinde yazılmış pek çok piyesleri İstanbul ağız ile yazılıp, Türkiye’de sahnelense, yüz defa oynatılsa bile bıktırmaz idi” (31-389), -- diye yazmaktadır.

A. N. Ostrovskiy, M. Gorkiy, Molier ve diğer meşhur dramaturgların eserlerini beğenip öğrense de Aliasker Kemal ilk etapta sosyal hayatımızın benzerliğine bağlı olduğu için olsa gerek, defalarca Türk medenî hayatını

öğrenmeğe can atmaktadır. 1912 yılında o *Yıldız* (23.XII.1912) gazetesinde “Merhum Ahmed Midhat Efendi” adlı makalesini yayınlıdır. Bu makalede o Türk edebiyatında roman ve hikâye türlerine temel atmış, edebiyat, tarih, din, felsefe, coğrafya ve başka konularda pek çok kitaplar yazmış olan âlim ve maarifçi hakkında vefâtı dolayısıyla malumat verir ve ona “bütün İslâm âleminin en büyük muharrir ve ediblerinden ve de filozoflarından” diyerek üstün paha biçer; Türk toplumunun onun gibi büyük bir şahsın gerektiği kadar hürmet görmeyişine üzüldür. Bu makalesinde o “güzel söz ustası, geniş mâlumat sahibi, muallim” İsmail Hakkı’yı da sonsuz hürmetle (saygıyla) dile getirir. --A. Midhat ile İ. Hakkı’nın-- iki büyük Türk hizmetkârının son yolculuklarına uğurlanmasında toplum üyelerinin az ölçüde katılmasına da hayıflanır ve bu durumdan utanç duyduğunu belirtir (32-270, 271).

Bu durum bir bakıma artık garibsenecek bir hal değildir. Çünkü Sultan II. Abdülhamid zamanında İbrahim Şinasi’nin (1826-1871) *Şair Evlenmesi*, N. Kemal’in *Gülnehal*, *Zavallı Çocuk*, *Vatan Yahud Silistre*, Abdülhak Hâmid’in *Nesteren (Kır Çiçeği)* ve başka eserleri; Tevfik Fikret’in şiirleri vatanlarında yasaklanır ve uzun bir zaman neşredilmez (21-202). Türk halkını hürriyete kavuşturma, hayatını kolaylaştırma, Türkiye’yi demokratik ruhta değiştirip koruma taraftarlarına artık kendi bağımsız ülkelerinde yaşama ve aydın maksatlarına ve fikirlerine erişmek için mücadele etmeleri hiç de kolay olmaz. Buna göre de “Halklar Zindanı” Rusya’da cefa çeken Tatar halkının önde gelen oğulları ve kızları yukarıda sayılan Türk aydınlarını fikirdeşleri, dava arkadaşları olarak görür, onlardan sadece ibret almak ve öğrenmek değil, onlara destekçi ve yardımcı olmak için de çalışırlar.

Yine Türk edebiyatını iyi bilen yazarlarımızdan birisi Âlimcan İbrahimov’dur. O, İbrahim Şinasi’nin eserlerini, Tevfik Fikret’in romantizmini gönlüne dost edinir, Ahmed Midhat’ın maceralı eserlerini merak edip okur. 1913’te Fatih Kerimî’ye yazdığı bir mektubunda A. Hâmid’in edebî gücüne hayran kaldığını bildirir (*Sovyet Edebiyatı*, 1963, nr.1, s.108). N. Kemal, A. Rasim gibi maarifçi (eğitimci) yazarların eserleri, Türk âlimlerinin edebiyata kazandırdıkları derlemeleri de A. İbrahimov’un ayrıca itibarını kazanır (56-531, 532).

“Türk edebiyatı adı altında anılsa da, -- diyen A. İbrahimov, --sadece A. Midhat Bey’in fen ve din hakkında başkaları ile münakaşalara girip yazdığı eserleri ile Mahmud Esad ve İsmail Hakkı’ların dinî felsefî eserleri değil de;

belki A. Midhat'ın *Hüseyn Fellah, Hasan (Hüseyn) Mellah* ve tanıtma eserleri ile Fuzûlî, Sinan Paşa, Halid Ziya Uşaklıgil, A. Rasim, T. Fikret, Hikmet Beğ vb. edib ve şairlerin manzum ve mensur eserleri zihne huzur vermekte ve bunlar güzide tutulmaktadır (gözde sayılırlar) (26-21).

Bir başka eserinde A. İbrahimov Osmanlı edebiyatı deyince Nef'î, Ekrem Kemal, Hamdi Emin Bey ve Şinasi'lerin göz önüne geldiğini (akla geldiğini) de hatırlatır (26-226).

Âlimcan İbrahimov eserlerini kaleme alırken Tevfik Rıza ile Hüseyn Dâniş'in *Rübâiyyat-ı Ömer Hayyam* kitabından faydalanır (26²-431). Sultan Abdülhamid, A. Midhat isimleri onun *Bizim Günler* romanına da girmeyi başarır (25-452) *Genç Yürekler (Kalpler)* romanının kahramanı tahsil görmüş Meryem'in kitab raflarında A. Râsim (1867-1932), N. Kemal (1840-1883) gibi Türk yazarlarının aşk romanları dizili durmaktadır (24-110). Meryem, kızlar mektebinde Türkiye'de okuyup dönmüş olan öğretmenlerden ders alır (24-105). O, Halid Ziya'nın (1866-1945) *Hâlîde* romanını okusa Hâlîde olur, *Ferdi ve Şürekâsı*'nı okusa, kendisini Hacer olarak görür, fakat onlar gibi bahtsızlığa uğramaz (24-104).

Âlimcan İbrahimov aynı zamanda realist bir yazardır. Eğer Tatar hayatı Türklerinki ile birlikte örülmese (örtüşmese, birbirine benzemese), o hiçbir zaman Meryem gibi kahramanları tasvirlemezdi (canlandırmazdı). Demek XIX. yy. sonu- XX. yy. başında Tatar-Türk münasebetleri edebiyat ve sanatımızda, maarifimizde bir kan değişimi sistemini teşkil ediyor. A. İbrahimov buna işaret ederek: "Fatih Kerimî gibi bazı muharrirler, Tukay gibi şairler... Uzun zamanlar... yarı Osmanlı tesirinde yollarına devam ettiler" (27-225), demektedir.

Elbette Osmanlı tesiri Tatar yazarlarına aynen ulaşmamıştır, ama XIX. yy. sonu-XX. yy. başında bu etkiyi o veya bu derecede tatmayan aydınlarımız üzerinde hiç şübhesiz muayyen (aynı derecede) olmamıştır. Bu durum, Türkiye'de basılan dersliklerin, edebî, dinî, ilmî kitapların medreselerimizde çok kullanılmağa başlaması neticesinde de geniş kitlelere yayılmıştır (Abdullah Bubî, *Bubî Medresesi Tarihi*. Elyazması, KDÜ Fennî Ktp. T. 207). İşte bunun gibi Türk dünyası, meşhur yazarımız Fatih Emirhan'ın eserlerinde de aksini bulmuştur. Onun *Kartaydım (Kocadım)* (1909) hikâyesinin kahramanı Ahmed Midhat'ın çalışkanlığını, hizmetlerini bilir, ona benzemeyi dileyip fes giyer ve misyonerlere karşı mücadeleye girişir (77-44). *Tatar Kızı* (1909)

hikâyesinde İstanbul'daki Ayasofya Camii zikr edilir (77-56). *Milleti Terakki Ettirmek* (1908) hikâyesinde yenilik taraftarı Hüseyin adlı öğrencinin "Genç (Jön) Türkler" hareketinden haberdarlığını gösterir (77-37). Fethullah Hazret (aynı adlı eser) (1909), Seyit Battal Gazi gibi yaparak ses çıkarır (78-76). Zeynep Emineva'nın tesadüf ettiğine göre, Fatih Emirhan Ahmed Midhat'ın çalışkanlığı, hizmetleri ile kendisi de ilgilenir (70-73), onu 1910 yılında *Millete Hizmet Eden Kitapçı ve Pedagog* eserinde de dile getirir (79-174).

Fatih Emirhan Tatar okurlarının itibarını (dikkatini) Türk medeniyetine ve Türkiye'ye yöneltmek için daima uğraşır. Meselâ; *El-İslah* gazetesinde (21.07.1909) Rusça çıkarılan *Turetskiy Sbornik* mecmuası hakkında bir tenkit yazısı yayımlar. Bu yazısında Türkiye'yi öğrenmek, Türk hayatını tanımak için bu mecmuanın faydalı olduğunu belirtir, ama oradaki "Türkiye'nin geri kalmışlığının sebebi İslâm dinidir" fikrine katılmadığını da hatırlatır (önemle vurgular) (80-101, 102).

Fatih Emirhan *Terbiyetü'l-Etfal (Çocuk Eğitimi)* (1907, nr.1) dergisinde "İstanbul Şehri" adlı makalesini yayımlar. O bu yazısında: "İstanbul şehrinin havası yumuşak ve ılımandır, halkı bir milyondan çok ve yarıdan fazlası Türkler'dir... 670'ten fazla camiî ve meşid, 560 adet her türlü okul ve 146 medrese-i ruhâniyyesi vardır. 40'a yakın gazete ve dergi çıkarılmaktadır" (79-26, 27), demektedir. Yazar bir başka makalesinde (*Yıldız*, 05.10.1910) Kazan'a H. Hilmi Paşa'nın gelişi haberine bir düzeltme yazar (80-110, 111). "Türk Milliyetçiliği ve Rusya Sovyetler Hâkimiyeti" makalesinde (*Kızıl Ordu*, 22.06.1920) Mustafa Kemal başkanlığındaki Türkiye'nin Sovyet Rusyası ile işbirliğini takdir eder. Rusya ile Osmanlı imparatorluğu münâsebetlerini analiz ederek, Birinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'yi bölme maksadına götürülüşünü, Rusya'daki Revolütsiya'nın (İhtilâlin) tarihî düşmanlığa nokta koyuşunu, Türk milletinin bağımsızlık mücâdelesine yardıma gelişini anlatır (78-386, 387). Rusya İhtilâli'nin Türkiye'ye sirâyet etme tehlikesinin olmadığını, çünkü orada kapitalist ve burjuvaların varlığa gelme ihtimâlinin zayıflığını, Türkiye'nin gerçek zenginliğinin yabancı ülkelerde ve Türk olmayan burjuvaların elinde toplanmış olduğunu, o zenginliğin memleketin (halkın) eline geçmesinin bütün Türkler'e de yararlı olacağını zannetmektedir (79-390, 391).

Tatar-Türk münâsebetlerinin yaldızlı bir sayfası da Abdullah Tukay ismiyle bağlantılıdır. O Uralsk şehrinin "Motiygiya (Mutî'iyeye)" medresesi

öğrencisi iken Türk kitaplarını okumağa girişir. Türkiye'den kovulan Abdülveli Emrullah'ın bu şehre gelişi Tukay'ın Osmanlı matbuatı ve edebiyatına olan ilgisini daha da alevlendirir. Çağdaşları: "Abdullah Arab, Fars ve Türk dillerini çok iyi bilirdi (66-51), demektedirler. --Bir Türk öğrencisi Abdülveli ile çok iyi arkadaş oldu. Geceler boyu bir odada konuşurlar, sohbet ederler idi. Tukay ondan pek çok malumat almış olsa gerek... Abdülveli'nin şair oluşunu, Abdullah'ın ondan Türk dilini öğrenişini" bütün öğrenciler de bilmektedir (66-49).

İşte o devirde Tukay, Namık Kemal, Abdülhak Hâmid, Abdülhamid Ziya Paşa, Tevfik Fikret, Halid Ziya ve Abdullah Cevdet'lerin eserleri ile tanışır ve onlara değer verir, pek çok şiirlerini de ezberler (56-531). Arkadaşlarının bildirdiğine göre; o, medrese derslerinin dışındaki zamanını aşağı yukarı yürüye yürüye makâmınca *Muhammediye* okumayı severdi (66-60). Vefa Bahtiyarov'un hatıralarına göre, Tukay Türk matbuatından *Cumhuriyet* (Yayın yeri: Paris), *Türk* (Kahire) gazeteleri ile *Türk Yurdu* (İstanbul) dergisini okumaktaydı. Hiciv dergilerinden de *Molla Nasreddin* (Tiflis) ve *Kara Göz* (İstanbul) ile tanışmıştı. Tukay'ın hiciv yeteneğinin ortaya çıkması ve gelişmesine, keskinleşmesine (belirginleşmesine), derinlik kazanmasına bu iki derginin çok büyük katkısı oldu diyebiliriz (66-79).

Abdullah Tukay, N. Kemal'in *Aşk Belası* piyesini Uralsk'ta A. Kariyev, K. Mutîf'ler ile birlikte oynamağa hazırlanır, provalar yapar (66-59, 60). N. Kemal'in *Vatan Yâhud Silistre* trajedisini tercüme etmeğe girişir (66-79).

Tukay, Kazan'ın "Bulgar" otelinde (misafirhânesinde) yaşadığı vakitlerde, onun pencere altındaki kitapları arasında Puşkin ve Lermontov'un mecmuaları ile birlikte A. Hâmid'in *Duhter-i Hindû* (*Hind Kızı*) mecmuası da bulunmaktadır (66-77).

Şehir Şeref Tukay hakkında "Benden Türk yazarlarının pek çok kitaplarını alıp okudu",-- demektedir. --*Osmanlı Edebiyatı Numûneleri* adlı basma eseri okuyunca, "Bu kitapta bana yararlı bilgiler de var imiş",-- demişti... A. Hâmid'in birkaç eserini alıp okuyunca, onun fikirlerinin anlaşılabilirliğini, açıklığını; şiirlerinin de sade ve şi'riyetinin kuvvetli oluşunu beğenerek söyledi. Fakat onun *Nesteren* (*Kır Çiçeği*) isimli eseriyle tanışınca da "Bunun gibi (böyle) kuvvetli muhabbet (sevgi, aşk) ile kuvvetli düşmanlığın bir gönülde toplanmasına (yığılmasına) benim hayâlîm yetmiyor. A. Hâmid'in tasvirlerini tahayyül edemiyorum", diye söylemişti" (77-104).

Zaman geçtikçe Tukay Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece edebiyatını değil, onun tarihini, siyasetini, iç ve dış mücadelelerini iyice gözlemleme, görme gücüne erişir. Türk dünyasını, süreli yayınları ve kitapları, oraya gidip dönenlerin sözleri sayesinde iyice öğrendikten sonra, onu eserlerinde Tatar ve bütün Rusya gerçekliği ile beraber yansıtır (yan yana koyup karşılaştırır). O da yegâne bağımsız Türk devletini hür, Türk halkını hür yaşayışlı, pratik zekâlı, talihli (bahtlı) görmeyi diler, ama gerçekte onun komşularından ve öncü Avrupa ülkelerinden geride kalışını görüp üzülür. Ama, "Ey Türk! Sana ilk olarak şunu söyleyeyim. Burnun kılıç: İlm ile hikmet pazarında senin yerin kılıç" (62-175) diyerek, kılıç burunlu İbrahim Şinasi ve Namık Kemal'eri aklına getirir ve de güzel gelişmeler, değişmeler olmasına da ümit bağlar. Türk toplumundaki cehâleti, sultan keyfiyetini (istibdâdı), zulmü kamçıluyuşunu *Abdülhamid İsimli Ayılar* (63-244) adlı eserinde hiciv ateşi ile yandırır (eleştirir). Onun beğendiği, fikirdeş (hem-fikir) saydığı Türk yazarlardan Namık Kemal sürgüne gönderilir, Abdülhamid zorbalık görür (cezalandırılır), Halit Ziya ayıplanır; onların eserleri Kazan'a Türkiye'den değil, Batı Avrupa'dan, muhâcir Türk basmalarından gelip ulaşır (21-186, 187; 63, 214).

Şairimiz, İtalya-Türkiye (Trablusgarb) Savaşı'nın başlama sebebini istihza konusu edip, "Bir yıl önce evine hırsız girince karısı ile savaşıyan köylü gibi, Türk aydınları, İtalya Trablus'u talan edip yağmalayınca (yağmaladıktan sonra, yani iş işten geçince) aralarında rezalet (kavga) ve skandal çıkararak beyinlerini çürüttüler" (64-232) diye de öfkelenmektedir.

Ben bunlar ile Milliyetçi! adlı mizahî oyununda Tukay, "Sigaranın da 'Osmanlı Sigarası' isimlisini mahsus (özel) olarak İstanbul'dan aldırırım" (64-76) deyip şaka yapmaktadır (alay etmektedir). O zamanlar *Balkan Besteleri (Şarkıları)* (1912) adlı eserinde ciddî şekilde Türkler'i meşhur etmeğe heveslenir (62-257). Şair, "Temsil" (1911) şiirinde de Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'yı alaya alır, Türkiye'yi ise bunların dışında tutup destekler (62-193). *Yalt-Yolt* (1912, No: 44) dergisinde Tukay, mizahî resim altına kendince meydana getirdiği iki mısralık şiiri yerleştirerek Balkan ülkelerine meydan okur:

*"Korkmuyorum, oynamıyor (silkinmiyor) hatta fes püskülüm,
İşte, gerekse, dördüne dört yumruğum"* (62-213).

Ama zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu şairin ümidini ne yazık ki gerçekleştiremez. Bundan sonra Tukay Balkan Savaşı'ndaki Türk'ün

güçsüzlüğünü fıkra şeklinde tasvirler (64-252, 253). “Türkiye-hasta kişi, o can çekişiyor” (64-246) diye belirtir.

Tukay Türkiye hayatını doğru yansıtip, kıymetli malumatlar verip, millî matbuatımızı zenginleştirdiği için Yusuf Akçura ve Fatih Kerimî’yi övgülerle dile getirir (64-249, 250). Gerçeği eğri aynada yansıttıkları için bazı Türk kalemdeşlerini ise “Meddahî İstanbul şairleri”nde (1908) şöyle azarlamakta (paylamakta)dır:

“İşte bunların yazdığı şiirlerin pek ilginç şi’riyeti:

“Ha!-- imiş, sultan güzel, “Yıldız” güzel, kızlar güzel!” (61-221)

Osmanlı İmparatorluğundaki fitneler Tukay’ın merakını daima celb edip durur ve o;

“Türkiye yangın içinde: Burda ateş ve orda ateş;

Orda Dürzîler alevlenir, burda sönse --Arnavut” (62-175)-- diyerek şaşkınlığını ifade eder.

Keyfince davranan zâlimin halli ise onun “Abdülhamid” (1909) şiirini yazmasına ilham kaynağı olur:

“Otuz yıl hür fikirleri öldürt,

Türklerin azadlık damarındaki kurt (parazit),

Vatanı aydınlatan şem'leri (mumları) söndürt,

Müslümandan başka herkesi güldürt,

Otuz yıldır kazdığın çukur pek derin

İşte şimdi Hamid, oraya düştün gümbürt!” (62-27).

Abdullah Tukay’ın eserlerinde Türk ve Türkiye teması her zaman merkezî bir yer almaktadır. “Jön Türkler”e müracaat edip, 1906 yılında da *El-asrû'l-cedîd* (9.XI) gazetesinde “Biraderine Nasihat” şiirini bastırır ve orada İhtilâl (Revolüsiya) gençlerini iki yüzlü olmamağa, mücadelede çalışkanlık ve cesaret göstermeğe, hak ve adalet için zalim sultana karşı ayaklanmağa çağırır (61-103).

Abdullah Tukay, şairlerini zikretmeden de, Tatar matbuatında “Türkçeden” diyerek pek çok şiirler bastırır. Onların bir bölümünü serbest tercüme, bir kısmını da aynen yazar. Bunlara bir örnek:

“Ten üstersen cihanda, bér de şikséz, fil bulu mömkin:

Ukıp ruhiñni gali eyleseñ --Cibril bulu mömkin”

Türkçesi:

*“Ten bitirsen cihanda, hiç şüphesiz fil olman mümkün:
Okuyup ruhunu yüceltsen --Cebrail olman mümkün”*

Ama Tukay namuslu kişi, eserlerini yazmasına önemli ölçüde ilham olan (şevk veren) şahısların isimlerini okurlarına da bildirir. Meselâ; “Gönül Yıldızı” şiirini o 1909 yılında Abdullah Cevdet’in (1869-1932) “Bir Kıt’a” şiirinden ilhamlanıp yazar, hatta iki mısraını da kendi eserinde kullanır (62-61).

Abdullah Tukay’ın “Muhammediye” bestesi (şarkısı), “Gitmeyiz” ve başka eserleri de o veya bu derecede Osmanlı dünyasına gelip yerleşir. Meselâ; “Haksızlıktan Kurtulduk” adlı gazete makalesinde (*Yalt-Yolt*, 1912, No:45), söz ortasında fikrine temel edininip, Namık Kemal’in “Kelâbî cehlinin kan gibi gezdiği nazende sahralar” (64-244) ibâresini kullanır. Şairin Türk tarihini iyi bildiğini doğrulamak için, onun “Kimlere Ne Desen Öfkelenir?” (*Yaşın*, 1908, No: 3) fıkrasını yâd etmek mümkün. O, yukarıdaki sorusuna “Türkler’e «Aksak Timur’un askeri geliyor» desen” diye cevap verir (64-73): “Bilinmektedir ki, Orta Asya emiri Aksak Timur, bizim hanımız Tuk-tamış’ı yenip Altınordu devletimizi yıktığı gibi, Önasya’ya da kesinkez girip, Osmanlı Devleti’ni de târumâr edip, Sultan Bayezid’i esir düşürür. Şu konu dikkat çekicidir ki: Aksak Timur tarihte Tatar padişahı sıfatında tanıtıldıktan sonra, pek çok Türk bizi millî hafızalarında (zihinlerinde) facialı yaralar açan şu kansız, dehşetli (dehşet-engîz) şahsa nisbetleyerek nazar kılmakta ve onun İdil-Ural boylarına gelip, Saray, Bulgar ve başka pek çok kalelerimizi ve köylerimizi yakıp yıkıp, binlerce ata-babalarımızı kılıçtan geçirip gittiğini bilmemektedir. Yoksa biz, Bulgar-Tatarlar ve Osmanlı Türkleri, hepimiz bir savaş meraklısının kurbanı olmuşuzdur. Aksak Timur’un İdil boyunu ele geçirdiği bu felâket, daha sonra Doğu Avrupa’da Ruslar’ın gelişmesine imkân tanımıştır”.

Âlimcan İbrahimov, “Tatarlar çok önceden de İstanbul Türkleri’ni değerli bir kavim olarak gördükleri halde, Türkiye halkında da, eski tarihlerinde de Tatar halkına yırtıcı düşman gözüyle bakmaktaydılar” demekte ve şöyle devam etmektedir: “Sebebi malum: Aksak Timur vaktiyle «Tatar» ismi altında toplanan Türkî halkların başında İstanbul’a savaş açtı, Türkiye’nin yarısına yakınına helâk edip, Sultan Bayezid’i esir aldı. Bu hadise İstanbul tarihçileri tarafından elbette bugüne kadar çok büyük bir kanlı felâket olarak

yazılmış, «Tatar» adı yırtıcı, kötü anlamda gösterilmiş, böylece de ruhlarda bu şekilde yer etmiştir. Eski Çingizler'in, Timur'ların bıraktığı kötü miras şimdiye kadar «tarihî âdet» boyunca Tatar halkına mâl edilmiştir”(27-292).

Alimcan İbrahimov'un bu sözlerinden bugüne 70 yıla yakın bir zaman geçti, ama Tatar-Türk münasebetleri de bir o kadar kesintiye uğradığı için, tarihî çekişmeleri halkın zihninden çekip çıkarmak maalesef daha sonraki günlerin boyun borcu olarak kalmaktadır.

Tatar aydını, Türk ve başka kardeş Türkî kavimlerin güçlenmesinin onların birbirleriyle yakınlaşmalarına, dayanışmalarının artmasına bağlı olduğu XX. yy. başında önceki (yukarıdaki) Tatar içtimâî fikri hareketi içinde tamamen anlayıp iş edinir. Türkîler'in ictimâî mes'elesini halletmede onlar Osmanlı İmparatorluğu'na ayrıca büyük ümitler bağlarlar. Onun her başarısını öz başarısı, her kusurunu öz kusuru, öz faciası olarak görürler. Halkımızın yetiştirdiği fikir adamları Abdürreşid İbrahim (73), Yusuf Akçura (59) Kırım Tatarı İsmail Gaspıralı (19), Türk Ziya Gökalp ve İbrahim Hakkı (56-64)'nın çalışmalarının arkasında tarih meydanında İslâm müdafaacılığı, daha çok da Türkî birlik (Türk birliği) meseleleri gönüllerinde yer etmeğe başlar. Bunun sonucunda Tatar aydınlarının pek çoğu başka kardeşlerini kendilerini takip etmeleri için, onlara yardım elini uzatmağa ve Osmanlı İmparatorluğu'nun halini (içinde bulunduğu durumu) ayrıca süratli bir şekilde araştırmağa girişir. Onlar arasında edebiyat âlimlerimizden Cemaleddin Velidî ayrı bir önem taşımaktadır.

O, Türkiye'nin Avrupa'da kök salamayışının sebebinin onun millî halîtası olduğunu söyler (10-23). Âlim, *Tatar Edebiyatının Gidişatı* (1912) adlı hizmetinde, “Müslümanların en ileri seviyede olanı Türkler olup, onlar da askeriye yeni kurullar ile düzenlemek mi yararlı, yoksa Kur'ân'ı çiğnemek mi yararlı, diye tartışmaya girişince, diğer müslümanlara saygı da (rahat da) yok. Bilime susayan Tatar'ın gideceği ülkeler de bu halde!” diye eseflenmektedir.

Türkiye'nin durumu üzerinde Cemal Velidî, *Millet ve Milliyet* adlı eserinde de durmaktadır. “Türkiye'de medeniyet ve maarifte, iktisad ve hünerde en geride kalan halk --Müslüman halkı, ve bunların en alt ve dipte kalanı -- Türk milletidir. Biçâre Türkler, Abdülhamid'in despot idaresinden kurtulunca da, güya genel meyil o yönde imiş gibi, Bulgar, Rum ve Ermeniler ile kucaklaşıp-öpüşüp, kardeş olup yaşamak için el uzattılar. Unutulmakta olan

Türkler'i düşünmeksizin Osmanlı bayrağı altında tek bir millet olup yaşama yolunu seçtiler" (9). Âlim, bu yöndeki kucaklaşmadan bir netice çıkmayışı, hürriyet ve anayasa hazırlamanın, katı kurallarla mücadele etmenin sonuç vermeyişi, özellikle Grek (Yunan) ve Balkan hristiyanlarının Türkiye'den ayrılışı hakkında da yazmaktadır. Türkler'i önplanda tutmamanın mazur görülemeyeceğini söyleyip; hiç olmazsa hâlihazırdaki Türkler'i ısıtıp (birleştirip), aydınlatmak için bir küçücük «Türk Ocağı» teşkil ettirilmesi gerektiğini, bu durumun ondaki Türklük ideali uyardırmağa yeteceğini bildirir ve buna da büyük ümitler bağlar. "İnşaallâh o bir gün bütün Türklük semâlarını aydınlatacak" demek ve onun şülesinin başka taraflara da düşeceğine inanmaktadır (9). Cemal Velidî, Türklük elemini üstlenen milletteşlerine itibar yöneltip (dikkatini çekip), "Bize, Tatarlar'a ne mutlu ki, İstanbul'un Türklük kıvılcımını üfürüp ateşleyici yel kuzeyden, bizden esti. Bu yel de vaktiyle bizim aramızda yaşayıp millî uyanışa, millî harekete hizmet eden bir iki şahsın soluğudur" (9) diye de devam etmektedir.

Bu fikri bugün çağımızın bir ferdi olan Kıbrıs Türkü, tanınmış siyasetçi ve toplum hizmetkârı *Yeni Batı Trakya* (İstanbul) dergisi muharriri Nevzat Karagil'in (doğ. 1920)* doğrulaması da dikkate değer. O bana, "Bütün Türkî kavimlerinin birleşmesi fikrini beyinlerimize Kazan Türkleri (Tatarları) saldı. Ben ömrüm boyu büyük üstadlarım Yusuf Akçura, Sadri Maksudî ve Nimet Kurat'ların yolunda devam ediyorum, bununla da gurur duyuyorum" (15.12.1993, Kazan) dedi.

Osmanlı İmparatorluğu dağılıp, onun yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulunca, o, temelde müslüman ve sadece Türkîler'den ibâret bir devlete dönüşür (68-30), Türkî olmayan milletler ülke halkının sadece % 9'unu, Hristiyanlar da onun % 10'unu teşkil ettiğinden, yeni şartlardan burada Türkî birleşmeyi (dayanışmayı) düşünmek devlet içinde önemli bir işe dönüşmeğe yüz tutmuş gibiydi. Ama hiç de öyle olmadı. Kendi içindeki Türkî hakların Türkiye'ye katılmasından (destek vermesinden) korkan, iç siyasetinde şovenist, dış siyasetinde agresif olan ve gerçekte Rusya imparatorunun başka halkları ve ülkeleri yutma politikasından fiilen vaz geçmeyen SSSR, Pantürkizm korkuluğundan rahatça faydalandı ve kendisiyle karşılaştırıldığında epey zayıf kalan Türkiye'ye Türklük hareketini gerçekleştirtmeme konusunda daima baskı uyguladı. Türkîler'i öz kalcası (sömürgesi) olarak gören Çin ile İran,

* Nevzat Karagil 1999 yılında aramızdan ayrılmış bulunmaktadır (çeviren).

hatta Irak, Bulgaristan ve Yunanistan da Türkiye'nin Türk birliğini düşünmesini ve gerçekleştirmesini istemiyorlardı. İşte bu sebepten, Türkiye, sınırları dışındaki Türkî halklarla münasebetlerini tamamen kopararak, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp'ların başlattığı umumî Türkî menfaatlerini düşünme ve gerçekleştirme yolundaki çabalarını söndürüp bitirmek üzere idi. Bu âfetli gidişata SSSR'nın dağılması nokta koydu. Kül altındaki kor gibi için için yanıp duran Türklük hisleri Türkiye'de de alevlenip parlamaya (harlamaya) başladı. *Kardeş Edebiyatlar* (İzmir) dergisini tesis edenlerden birisi olan Yavuz Akpınar toplumlara, "Biz, dünyanın neresinde yaşarsak yaşayalım, Türk kavimleri ile doğrudan doğruya (direkt olarak) bağ kurup, onları tanıyıp bilmek ve kendimizi onlara tanıtmak yolunu üstün görelim. Aramızda gidiş gelişi ve alış verişi geliştirerek yaşayalım!" (3-3) diye çağrıda bulundu.

Demek, ilişkilerimizi yine yükseklere erdirmek zamanı geldi.

Tercümelere: Ortak Hazine

Yukarıda bildirildiği üzere, eski yazılı edebiyat Tatarlar ve Türkler tarafından uzun zamanlar (yüzyıllarca) asıl nüshalarından okunagelmiştir. Ön Asya'da kaleme alınan eserler İdil-Ural boylarında defalarca istinsah edilir. Meselâ, Hacı Kalfa (Kâtib Çelebi)'nin (XVII. yy.) iki ciltlik bibliyografik sözlüğü *Keşfü'z-zünûn*'u Abdullah Tukay'ın babası Zinnetullah Emirov tarafından istinsah edilir. İdil-Ural boyu eserleri Anadolu'da kolayca okunup anlaşılır. O zamanlarda Tatar-Türk edebî dilleri birbirlerinden şimdiki kadar uzaklaşmamış idi ve iki halkın okumuş kitleleri Arapça ve Farsça'yı da iyi bildikleri ve çokça kullandıkları için edebî mirasın kolayca anlaşılmasına ve kendilerine mâl edilmesine de kolaylık sağlıyordu. Medenî kıymetleri (değerleri) tercümesiz okumak, Tatar-Türk dillerinde basma kitap kullanılmaya başlandığında da devam eder. Türk eserleri İdil-Ural boyunda (34-284, 35-136), Tatarca eserler Anadolu'da (34-293) satılır; medreselerde, Cemiyet-i Hayriye kütüphanelerinde toplanır ve bilim-eğitim almak işinde de bu eserlerden faydalanılır. Değişik şahısların şahsî kütüphanelerinde de Türk-Tatar dillerindeki edebiyata sıkça (bir arada) rastlamak mümkündür (34-284). Bazı Türk eserlerinin aslına uygun olarak İdil-Ural boyunda defalarca bastırıldığı konusu yukarıda zikredilmişti. Meselâ, *Pirgüli Vasiyeti* kitabını Rûmî Sinan Salih 1840 yılında Türk dilinde manzum olarak meydana getirir ve bu eser 1840 yılında Kazan'da bastırılır ve İdil boyunda din ve ahlâk derslerinde ders kitabı olarak okutulur (55-44).

Muhammed Çokurzâde'nin *Altı Parmak* kitabı (Yazarın lâkabı eser ismine dönüşmüştür) Hz. Muhammed ve onun çevresindeki kişiler hakkındaki dinî rivayetlerden oluşur. Bu eserin Farsça'dan Türkçe'ye tercümesi halkımızın arasında geniş kitlelere yayılmasına sebep olur ve bu yayılmaya 1865 ve sonraki yıllarda Kazan'da defalarca basılması da yardımcı olur (24-473).

Kazvinî'nin (1203-1283) '*Acâ'ibü'l-Mahlûkât* kitabının Türk müelliflerinden Ahmed Bican Yazıcıoğlu tarafından Arapça'dan yapılan Türkçe tercümesi (XV. yy.), *Melheme* kitabının Yazıcı Selahaddin tarafından yapılan tercümesi de (1408) İdil boyuna gelir ve orada da Tatarcaştırılır (55-41, 42). XVI. yy. Türk edebiyatı yâdigârı *Mir'âtü'l-Ahlâk* İdil-Ural boyunda önce el yazması olarak çoğaltılır ve 1870 yılında da neşr edilir (55-43). Ahmedî'nin (XVIII. yy.) 400 sayfalık dinî-didaktik manzum eseri *Ahmediye* de bu çalışmalardan nasibini almış eserlerdendir(55-44).

Ama edebiyatı halka indirmek (yakınlaştırmak) dileği, onu çoğunlukla anlaşılır adı dilde (halk dilinde), Arab, Fars ve hatta Osmanlı şivesinin sadece kendine has alıntı sözlerinden arındırılan saf Tatar dilinde yazmayı ve bastırmayı talep eder (gerektirir). İşte bu durum, Osmanlı edebiyatı örneklerini, ne zamandır Türkçe okunan Arab, Fars ve Fransız edebiyatı hazinelerini de Tatarca'ya tercüme etme ihtiyacını doğurmuştur.

Türk şairi İbrahim Hakki'nin (1703-1783) *Ma'rifet-nâme* eserini R. Emirhan Tatarcaştırır ve 1845'te neşr eder (55-551). Türk dilinden *Marzuban-nâme* kitabını M. Mahmudov 1864'te (55-33), *Kâbus-nâme*'yi Kayyum Nâsırî 1882'de (58-63), *Tûtî-nâme*'yi A. Feyizhanov 1887'de (55-558), *Hatunların (Kadınların) Vazifeleri*'ni F. Kerimî 1889'da neşr ederler. Kayyum Nâsırî *Letâif-i Hoca Nasreddin*'i, *Kırk Vezir Hikâyetleri*'ni önce Türkçe, sonra tercüme edip Tatarca olarak yayınlar ve halk arasında okumasını sağlar (55-45). Yukarıda sayılan eserler Tatar okuyucusunun ilme, sanata susadığını pek çok kereler isbatlamış ve onun yeni hazineler ile tanışmasına vesile olmuştur.

İdil-Ural boyunda millî süreli matbuatın vücuda gelişi, Tatar eserlerini neşr edilme imkânının artması, ana dilimizde Türkün meşhur yazarları, âlimleri ve onların eserleri ile daha geniş ölçüde tanışmasına yollar açar. *Şûra* dergisinde "Meşhur Şahıslar ve Ulu Hadiseler" başlığı altında Fuzûlî, Kâtib Çelebi ve Namık Kemal hakkında denemeler yayınlanır (12-88). V. Gordlevskiy'in "Yeni Osmanlı Edebiyatı" konferansı Arif Kerimî'nin hazırladığı

eserde dünya görür (1911, No:2). Hüseyin Rahmi'nin *Mürebbiye* (1897) romanı *Añ (Zihin)* (1913, No: 3-20) dergisinde A. Avırgazi'nin tercümesiyle okuyuculara takdim edilir.

Rıza Fahreddin "Nasihat" (Kazan, 1904) kitabı hakkında: "Zamanımızın meşhur edibi Ahmed Midhat Bey'in bazı eserlerinden tercüme ve bir o kadar da kendi düşüncelerimden oluştu", demektedir (s.5). Değerli âlimimiz "Meşhur Şahıslar" serisinde *Ahmed Midhat* (Orenburg, 1916) kitabını da yayınlamıştır (34-154). Kendi devrinde Ahmed Midhat'ın *Terbiyeli Çocuk* (55-511), *Hikâyeler* (34-37) kitapları da ana dilimizde dünya yüzüne çıkar. Tatar okuyucusuna takdim edilen eserler arasında Fuzûlî'nin *Divan'ı*, Ârif Bey'in *Bin de Bir Rivâyet'i* (34-182), Necipbek'in *Dağlar Yanında Yâhud Dağlar ile Bir Medenînin Nazariyyatı (Nazîresi)* (34-111), Ziya Halid'in *Kabirden Sesler'i* (34-166), Kasım Emin Bey'in *El-Mir'âtü'l-Cedîd yahut Yeni Hatun'u* (34-95), M. Kazım (34-166) *Cevdet'in* (34-25) eserleri, *Üç Hikâye* (34-175) mecmuaları mevcuttur. Tatar neşriyatında defalarca basılan Seyitbattal, Ümmî Kemal, Çelebi, *Ustuvanî* mecmuaları, Köroğlu, Zarkum, Sarı Saltuk Gazi kıssaları bizde asıl nüshalarından okunur (35). Matbaacılarımız İstanbul manzaralı resimler (kartlar) basıp dağıtmayı da dilemişlerdir (35-78).

Türk dünyası ile Tatar okuyucusunu tanıştırma işi, ne yazık ki, Revolüsiya'dan (İhtilâl'den) sonra tamamen yavaşlar ve kesilir. Başlıca kitap olarak basılan eserlerden biz sadece Nâzım Hikmet'in *Şiirler'ini* (1952) ve *Seçme Eserler'ini* (1955), Sabahattin Ali'nin *Hikâyeler'ini* (1955), R. Nuri Güntekin'in *Çalığışu* (1970) romanını ve Aziz Nesin'in *İt Kuyrukları'nı* (1992) sayabiliriz. Yazarları seçmede ideolojik elemenin göz önünde tutulduğu açıkça seçilmektedir: Reşat Nuri dışındakilerin hepsi --Komunist!...

Sürelî yayınlarmızda Yunus Emre, Orhan Veli, Melih Cevdet Anday, Ziya Osman, Ferhat Sılacı, Yahya Akengin, Fahri Erdiç ve diğer yazarların hikâye veya şiirleri, tek tük folklor eserleri neşr edildi. Son zamanlarda Türk edebiyatı örneklerini *Kazan Utları* dergisi ve *Zaman-Tataristan* gazetesi tanıtmaya girişti. Ama dünya şumulünde muhabbet kazanmış olan edebiyatı tasavvur etmek için bunlar bile elbette azdır. Tatar otonomunun imkânlarının, ondan da ziyâde, ideolojik engellemelerin bizi nasıl bir hale koyduğunu Türk kardeşlerimiz iyi bilir.

Lâkin Türkiye'de Tatar edebiyatının ifrat az tercüme edilişi bizim için bir başka garip sırdır. Yılda ortalama 6000 eser neşr eden ülkenin Tatar yazar-

larına özel olarak ayrıca yayın neşr etmemesini anlamak pek zor. Doğrusu, bazı dergilerde, daha çok da *Kardeş Edebiyatlar*'da (İzmir) A. Tukay, Derd-mend, Giray Rahim ve Ravil Feyzullin'in şiirleri tercüme dilip basıldı, *Sak-Sok Beyiti*'miz de yayınlananlar arasında. Nadir Devlet, Naile Binark, Mah-mud Tahir v.b. muhâcirlerimiz edebiyatımızla ilgili makaleler neşr ettiler, ama bunu tam anlamıyla (yeterli ölçüde) ruhî değerlerin alış verişi olarak hitele-mek mümkün değildir, çünkü bu yayınların tirajı da çok düşüktür!

Gerçeği söylemek gerekirse: Türkiye'de muhacir Tatarlar'ın yaşayışı arkasında onların hizmetleri sık sık dünya gördü (yayımlandı) ve hâlâ da neşr edilmektedir --bu konuda yukarıda malumat verildi.-- Ama o hizmetlerin hepsini tercüme olarak saymak mümkün değil. Demek, Tatar-Türk münâse-betlerine örnek olarak vermek de yersiz. Neden mi? İsfendiyar Çınbay üç şiir mecmuasını yayınladı, üçünü de ana dilinde bastırmağa nâil olur. Pek çok muhacirimiz, temelde doğrudan doğruya Türkçe yazarlar. Arada Tatarlarla kuvvetli münasebeti olan Abdullah Battal Taymas'ın *Kazan Türkleri* tarihi hizmeti dikkate değer. Üç kez basılan (1925, 1966?, 1988) bu eser Finlan-diya'da Tatarca yazılsa da, Türkiye'de yazarı tarafından Türkçe'ye aktarılır.

Muhâcirette de ana diline sadık kalan Ayaz İshakî'dir. O, orada çoğunlukla Tatarca yazar. Ama o da *Tatar Kızı* romanını, *Hayat Yolunda* dramasını ve *Tevbeci Hatun* hikâyesini Türkçe olarak kaleme alır (29-667). Bu eserlerden ilki basılmamış, ikincisi 1946'da İstanbul'da basılmış, yukarıda adı geçen hikâyesi de *Kazan* dergisinde 1974 yılında neşr edilmiştir.

İshakî kendisinin hazırladığı bibliyografyada Türkçe'ye tercüme edilen eserler arasına *Züleyha* dramasını, *Öyge Taba (Eve Doğru)* romanını ve "Şimâl Türk Edebiyatına Bir Nazar" makalesini de dâhil eder. *Züleyha*'sı 1926'da *Türk Yurdu* dergisinde, "Eve Doğru"su 1941'de İstanbul'da kitab olarak basılır (29-668).

Kardeş Edebiyatlar dergisinde muhacir Minhâc'ın şiirleri (No:20), Mâsum Nasibullin'in "Tatar-Kazak Edebî Münâsebetleri" makalesinin (No: 21) yayınlanması; nihâyet Rinat Muhammediyev'in *Sırat Köprüsü* romanının neşr edilmesini (1993) de sayacak olursak, aramızdaki tercüme ülkesindeki kazanışlarımız (kazançlarımız) sayılıp bitirilmiş olacak.

Dillerimiz kardeş, yakın olsa da, halktan bir Tatar ile Türk'ün hâli hazırda birbirini tercümansız anlaması zor, çünkü yazımda kullanılan harfle-rimiz farklı, birbirimize yabancı sözlerimiz çok. Buna göre edebiyatlarımızı,

karşılıklı tercüme etmeden (etmeyince) okuyucularımıza fazlasıyla tanıtmak mümkün değil. Birbirimizi en iyi şekilde anlamak ve karşılıklı yakınlaşmak için solunan hava gibi olmamız gerek. Eğer edebî cevherlerimiz ortak zenginliğe ulaşırsa, bu yolda bizi büyük başarılar bekleyecek.

Ne mutlu ki, bunu anlayacak kişiler hâlihazırda Türkiye’de de artmakta. “Birbirimizi yakından tanıyıp bilmemiz, karmaşık mes’elelerimizi karşılıklı olarak halletmemiz, geleceğimizi birlikte düşünmemiz gerek” demektedir *Kardeş Edebiyatlar* dergisi muharriri Yavuz Akpınar ve eklemektedir: “Kardeş edebiyatları sevmek, demek ki, birbirimizi okumak, karşılıklı olarak dillerimizi öğrenmek ve öğretmek, bu amaca hizmet etmekle mümkün olacak ve fayda getirecektir.

Unutmamalıyız ki: Türkîler’in (umumî anlamda Türkler’in) Türkî’den (Türk’ten) başka dostu yok” (3-3).

Diller Yakın-Diller Bir

Cemal Velidî, Tatar’da XX. yy. başına kadar millet düşüncesinin açıkça olmayışının sebebinin, onun öz sembollerinin karışıklığı olduğunu bildirip, buna misâl olarak da Tatar zihninde İstanbullar, fesli Türkler, Seyitbattal Gaziler, Osman Paşalar ve daha bunun gibi sembollerin öz semboller olarak kabul edildiğini söyler. “O, kendi kıyafeti, yürüyüşü-duruşu (tavrı-edası), tarihi ile fesli Türkler’den tamamiyle başka (farklı) bir Tatar olsa da, ona önem vermez” (9) demektedir.

Bunun sonucu olarak, XIX. yy. sonu-XX. yy. başı Tatar edebiyatında Osmanlı dili tesiri açıkça sezilmektedir. Bunu ilk Tatar romanımız “Hüsameddin Monla (Molla)”da (Musa Akyiğit), Rıza Fahreddin’in *Sâlîme* ve *Esmâ* eserlerinde, Zahir Bigiyev’in romanlarında, Ayaz İshakî’nin *Ta’allümden Saadet* hikâyesinde, Fatih Kerimî’nin hikâye ve makalelerinde hissetmek (sezmek) hiç de zor değildir (50). Aliasker Kemal’in *Bahtsız Yiğit (Genç)* dramasına yazılan Söz Başı (1907) da yarı Türkçe ile yazılmıştır (31-398). İdil boyu süreli matbuatında da, önceki dönemlere aid Türkçe söz ve ibârelere sık sık yer verilir (11-79). O devirde “Biz Türk mü, Tatar mıyız?” diye tartışma kopar, matbuatta çeşitli Türk şivelerinin üstünlüğü müdafaa edilip, dil yarışına girilir. Bazıları, “bütün Türk kavmi için ortak bir edebî dil gerekir, biz Türküz, bitsin bu Tatarlık, onun bu mahallî dilini atalım artık”, diyorlar. İkinci taraf, “siz İstanbul’dan sırf Türkçe okuyup döndünüz de, kim

oluyorsunuz da bizi Türk yapıyorsunuz?" , deyip, kaba bir şekilde cevap veriyorlar (9). 1906 yılında Üçüncü Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nde İsmail Gaspıralı mektebin son sınıfında umum Türk dilini okutmağa karar çıkartmayı başarır (11-79).

Tatar cemiyeti edebî dil meselesinde XX. yy. başında işte bu gibi akımlara bölünür. Epey uzun ömürlü olan "İdil boyu Türkçesi" bugün artık pek çok fikir adamını tatmin etmemektedir. Tatar edebî dilinin geniş halk kitlesinin anlayacağı derecede basit, sade olması gerektiğini düşünen Ayaz İshakî, kendi eserlerinde yavaş yavaş (zamanla) Arab, Fars ve Osmanlı alınma sözlerinden bir hayli arınır. Matbuatta ve halk önünde yaptığı konuşmalarında o, "edebî eser çoğunluğun anlayacağı basit, sade dilde (halk dilinde) yazılıp; eskimiş, terk edilmiş hayat tarzlarına karşı mücâdelede halka hizmet etmeli, demokratizm işte bunu gerektirir" diye fikir beyân eder (45-175). Bazıları "sokak (mahallî) dilinin" Tatar edebî dili derecesine yükseltileceğine inanmaz, bazıları da, ne kadar olsa da "kabile dili"nin başka (diğer) edebî dillere dönüştürülüşünü Türkî halkların birlik beraberliğini gevşeteceğini söyleyip kaygı duyar. Osmanlı edebiyatı, özellikle onun da saray dilinde Arapça, Farsça alıntı kelimelerin bol olduğu ağır üslûblu eserleri ile daima beslenmekte (yetişmekte, sulanmakta) olan medrese öğrencileri ve bazı aydınlar, hepsi de Türkî halkların aydınlık geleceğinin ancak tek bir ortak edebî dil ile mümkün olacağını savunmaktadır. Çünkü medreselerde Türkiye'ye ve Müslüman ülkelere muhabbet (sevgi) öğretilir, hattâ bütün Müslümanlar'ı bir halk olarak tanıma ve tanıma fikri de yaygınlaşır (34-224, 225). 1892 yılında Çistay medresesinde Kazan vali yardımcısı öğrencilere: "Padişahınız kim?" diye sorar. Öğrenciler bir ağızdan: "Sultan Abdülhamid!" diye cevap verir (40-298)!

Ama hayatın tabîî akışı, bahsi (mevzuyu) milletin çoğunluğu tarafından kolay anlaşılın, halka yakın edebî Tatar dilinin lehine geliştirir (değiştirir). Bu dilde yazılan eserler, süreli yayınlar gittikçe artar, bunun arkasında onlar kendi kendilerini koruyacak (muhafaza edecek) hale gelir, edebiyatımız tam bir şekilde yaşama imkânına kavuşur.

Ayaz İshakî Osmanlılaşma tesirinden işte o devirlerde tamamen arınır: "Tatarlar'da okuma-yazma derecesi başka halklardan yüksek idi" (40-297)-diye bildirir ve başka bir gurur duyarak 1893 yılında Kazan'daki bir cenazede 7000'e yakın öğrencinin katıldığını haber verir (40-298). 1897, 1911

yıllarındaki nüfus sayımı resmî sonuçlarına (8-442) dayanarak hesaplayacak olursak, o zamanda Kazan'da 20 bin civarında Tatar yaşamaktaydı. Demek, onların nereden baksak çeyreği öğrenci imiş. Tatar kitapları basım kontrolörü M. N. Pinegin de 1911 yılında Tatarlar'ın % 80'inin okur-yazar olduğunu doğrular (34-224). Türkler'in böyle bir dereceye ulaşması için daha seksen yıl zaman gerekir. Tatarlar bu devirde kardeş halklara da yardıma gelir; Orta Asya ve Kazakistan'da, Sibirya ve Kafkasya'da cedid okullarını açar, matbuatını genişletir (yazar), Kazan basmaları İstanbul'da da satılmağa başlar (34-119). Böyle bir halk kendi edebî dilini amele getirmekten çekinsin mi?!

Ayaz İshakî, artık kendi imanını --demokratizm, mücadele, mesleğe hizmet düşüncelerini Osmanlı imparatorluğu payitahtına (başşehrine) varıp da anlatır bile. Demokratizm denilen kavramın artık edebî dilin geniş halk kitleleri tarafından anlaşılması demek olduğunu ve bunun demokraside ilk şart olduğunu ortaya koyar (40-175)! Tukay, Derdmend, Fatih Emirhan ve başka yazarlarımız saf Tatar dilinde yazmağa başlarlar.

Âlimcan İbrahimov, "Biz bir zamanlar Osmanlı edebiyatına şâkird (talebe) idik. O zaman bizde Osmanlı tesiri var idi" demektedir ve "umumî edebî dil hayâlî" özünün (kendisinin) tabîi eceline erişti. Onun yerine Osmanlı, Azerbaycan, Çağatay, Tatar şiveleri meydana doldurdu" diye de devam etmektedir (26-231).

Cemal Velidî Türkî kavimlerin değişik bölgelere yayılıp, birbirinden siyasî ve tabîi sınırlarla ayrılmış, dil ve sosyal hayatta çok bariz bir şekilde uzaklaşmış olduğunu belirtip; "Onların tamamen birleşip, bir millet haline gelebilmeleri mümkün değil; böyle olmakla birlikte, kan kardeşliği, din birliği, dil yakınlığı ile birbirine bağlanan bu büyük kavmin tamamen dağılıp, birbirini unutması ihtimâli de yok" diye eklemektedir (9).

Cemal Velidî Türkî kavimlerin birlik beraberliğini tahlil edip, makul fikirler yürütür, onun görüşlerinin doğruluğunu o günden bu zamana kadar geçen 80 yıllık tarih isbatlamıştır.

Uzun ve karanlık bir aradan sonra Tatar-Türk medenî ilişkilerinde de doksanuncu yıllarda yeni devir kanat açtı. Münâsebetlerimizin kesilmiş olduğu ara dönemde Tatar, Kazak, Özbek, Kırgız, Türkmen, Azerbaycan ve başka millî Türk yazı dilleri meydana geldi, gelişti, zenginleşti ve bu halkların gözlerinin karası gibi değerli, her insanı tarafından anlaşılır, kâmil bir anlaşma diline çevrildi. Türkçe'yi ve Uygurca'yı dikkate almazsak; onların hepsinde

ortak değişimler de oldu. Arab, Fars dillerinden alıntıların çoğu atılıp, Rus ve Avrupa halkları dillerinden pek çok atamalar (terimler) dile yerleştirildi. Bu devirde Türk edebî (yazı) dili çok daha fazla, keskin bir şekilde değişti. O, Arapça ve Farsça alıntılardan diğer Türkî dillere nazaran daha fazla arındı. Sözlük hazinesinde öz Türkçe tabakasını kalınlaştırma, eski kökleri (kök sözcükleri) arayıp bulma ve bunları aktif hale getirme, yeni atamaları (adlandırılmaları) bunların kökeninden meydana getirme, Avrupa alıntılarını Türk dilinin yapısına uydurup kullanma şartlarında gelişti. Gerçekten de o, Osmanlı hilâfetinin ihtişamlı (şık, sanatlı) kırkpare saray edebî dilinden tamamen ayrılıp (kopup), yeni Türk diline --dünyevî ruhta ayağa kalkan Türkiye Cumhuriyeti edebî diline-- dönüştü. Bugünkü bilimsel ve teknik gelişmelere cevap verecek atamalara (terminolojiye) da yeterli derecede sahip, iç yapısı düzenli, esnek; pek çok yetenekli ustalar -yazarlar, âlimler- tarafından işlenen bir cevhere dönüştü. Ammâ... 70 yıldan sonra yeniden buluşunca, biz Türkiye dışındaki Türkîler, Osmanlı Türk dilinin asır başındaki durumuna nazaran, anlaşılmaz bir dile dönüştüğünü görüp, şaşırıp kaldık. Tuhaf değil: Gelişme iki tarafta değişik yönlerde gerçekleşti. --Türkler baba diline yıldan yıla yakınlaştıysa, Sovyet hakimi SSSR da buna fırsat vermemeğe çalıştı, ortak "Sovyet Dili" oluşturmaya, yani Türk dillerini Ruslaştırmaya (Ruslaştırma hareketine) yöneldi (heveslendi, yeltendi).

Türk birliğini sağlamlaştırma (sağlama) hedefi bugün bizim önümüze (karşımıza) yeniden ortak görüşmelerin çâresini buldurma (bulma) mes'elesini getirip koydu. Bu borç, ortak alfabe dileklerini de gündeme getirdi ve bu konuda somut adımlar da atıldı. Aynı zamanda, bütün Türkler'in menfaatini eşit oranda gözetmekle birlikte, Türkiye'de; sınırları dışında yaşayan Türkîler'i başka millet saymayıp, onları Türkleştirme umutları (çabaları) da sezilmekte (75-51). Bu, bana göre, girift meseleleri geçerek (görmezden gelerek) basitleştirip bakma, gerçek varlığı (bütünlüğü) gerektiği kadar dikkate almama, değişimleri çabuklaştırma (hızlandırma), "Büyük Türkçülük (Turancılık)" ile heveslenmedir. Aynı zamanda Türkîler'in buna alternatif olacak başka daha iyi bir çıkar yolu da yok: Birbirimizle karşılaştığımızda biz, ne zamana kadar İngilizce, Arapça veya başka bir yabancı dilde anlaşacağız? Demek, en kalabalık topluluğa sahip olan kardeşlerimizin konuştuğu dili --Türkçe'yi-- hızlı bir şekilde öğrenmemiz, onu daha çok da okumuşlarımızın mükemmel bir şekilde özleştirmesi, pekiştirmesi gerek.

Türkiye’de diğer Türkî dilleri öğrenme, diğer Türkî edebiyatları, san’atları Türk halkına tanıtmaya henüz embriyo (yeni yeni oluşma) halindedir. Bu işi pek sağlam şekilde yaymak, genişletmek, Türkîler’in birbirine muhabbetini (sevgisini), ihtiramını güçlendirmek, onları karşılıklı yakınlaştırmak için gerekli. Şükür, artık Türkiye’de bu mes’eleleri doğru anlayışlar çalışmakta ve onların sayısı yıldan yıla artmakta.

Cemâl Velidî 1914 yılında Türkler hakkında, “Biz bu halk ile yakın ilişkiler kuramamaktayız, şivelerimizin farklılığı oldukça önemli, aramız uzak, münâsebetleri geliştirmek için hiçbir tabîî ve usta çareler yok, ama... bu milletlerin yüksek tabakaları arasında edebî ve medenî münâsebet günden güne güçlenmekte, dil, kan ve din birliği ve yakınlığı bu milletleri bir kavim sûretinde birlikte (bir arada) tutmakta ve göstermektedir. Bizim Tatarlığımız arttıkça Türklüğümüz, Türklüğümüz artıkça Tatarlığımız artmakta (a)”, demiştir.

Bu sözler, üzerinden 80 yıl geçmiş olsa da değerini yitirmemiştir. Kazan ile İstanbul arasının uçakla üç saate indiği bu günlerde, Türkiye ile Tataristan aralarındaki her iki taraf için de faydalı olan ticareti - eşyalar, medenî değerler takasını (alışverişini) - günden güne geliştirmekte, genişletmekte ve ayrıca hayata uygun şekilde aks ettirmektedir.

İlişkilerimizin temelleri, önümüzde şekillendiği gibi pek derinlerde yatmaktadır. Dostluk, hizmetteşlik tarihimiz oldukça zengin; onu daha da öne çıkarmanın daha açılmayan mümkünlükleri bir hayli büyük (çok). Gelecekte haberleşmemiz güçlendikçe (geliştikçe), onun Tatar ile Türk’e degecek faydaları da artacak. Bu şifalı münâsebetlerin değerini bilme, onu daima düşünüp durma millî büyümemizin (gelişmemizin) ilk şartlarından olsa gerek. Ata - babalarımızın asırlar boyu ümit bağladıkları bu borcun bize de en değerli vasiyet olarak buyurulmasını Orhun - Yenisey abidelerinden bilmekteyiz. Ona sadık kalmanın bize selâmet, aydınlık bir gelecek temin edeceğini bütün canlı hayatımız da doğrulamaktadır. Türkîler’in birlik - beraberliği başka milletlerin güvenliğini tehdit etmiyor, o umumî halklar arası dirlik düzenliğin bir parçası. Bu yüzden biz birbirimizin ne olduğuna bakmadan, kimlerin olduğu onayını beklemezsizin derin ümit, inanç ve hararetle gayret ile: “Yaşasın Tatar - Türk kardeşliği ve dostluğu!” diye hizmetteşlik meydanına atılmayız.

Bibliyografya

1. AYDA A., *Sadri Maksudi Arsal*, Ankara 1991.
2. AYZENŞTEYN N. A., *İz İstorii Turetskogo Realizma*, Moskova 1968.
3. AKPINAR Y., "Türk Dünyasında İşbirliğine Doğru.", *Kardeş Edebiyatlar*, 20(1991).
4. AKIŞ A., *İdil-Uralda Hürriyet Mücadelesi*, İstanbul 1985.
5. ALKAYEVA L. O., *Syujeti i Geroy v Turetskom Romane*, Moskova 1966.
6. ARISLANBEK S., "Esfendiyar Çınbay", *Şehri Kazan* (Gazete), 3 X 1992.
7. BAKIRCIOĞLU N. Z., *Başlangıcından Günümüze Türk Romanı*, İstanbul 1986.
8. BARTOLD V. V., *Soçineniya*. 9 Ciltte, 3. Cilt, Moskova 1965.
9. VELİDİ C., *Milliet ve Milliyet*, Orenburg 1914.
10. VELİDİ C., *Tatar Edebiyatının Barışı (Gidişatı)*, Orenburg 1912.
11. VELİDOV C., *Oçerk İstorii Obrazovannosti i Literaturı Tatar*, Moskova-Leningrad 1923.
12. GAYNULLİN M., *Tatarskaya Literatura i Publitsistika Naçala XX Veka*, Kazan 1966.
13. GAYNULLİN M., *Tatarskaya Literatura XIX Veka*, Kazan 1975.
14. GAYNULLİN M., *Tatar Edipleri*, Kazan 1978.
15. *Galiasker Kemal Turında İstelikler*, Kazan 1979.
16. GARBUZOVA V. S., *Poştı Turtsii XIX Veka. İzdatel'stvo Leningradskogo Universiteta* 1970.
17. GASRIY. N., "Probujdeniye Russkih Tatar i ih Literatura", *Sovremennik* (Sank-Peterburg) (Dergi), 4(1911). Yine *Miras* (Edebî Dergi), 5(1993).
18. DAUTOV R.-- NURULLİNA N., *Sovyet Tatarstanı Yazuçıları*, Kazan 1986.
19. DEVLET N., *İsmail Bey Gaspıralı*, Ankara 1988.
20. DEVLET N., *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1985.
21. JELTYAKOV A. D., *Peçat' v Obçestvenno-Politiçeskoj i Kul'turnoy Jizni Turtsii*, Moskova 1972.
22. İBRAHİM G., *XX. Asrın Başlarında İslam Dünyası ve Japonyada İslamiyet*, 2 Ciltte. I. Cilt, İstanbul 1987.
23. İBRAHİMOV G., "Fatıyh Kerimige", *Sovyet Edebiyatı* (Dergi), Kazan, 1(1963).
24. İBRAHİMOV G., *Eserler*, 8 Ciltte, 2. Cilt, Kazan 1975.
25. İBRAHİMOV G., *Eserler*, 4. Cilt, Kazan 1976.
26. İBRAHİMOV G., *Eserler*, 5. Cilt, Kazan 1978.
27. İBRAHİMOV G., *Eserler*, 8. Cilt, Kazan 1987.
28. İSHAKİY GATA, *Edebiyat Yulları*, Kazan 1920.
29. İSHAKİY GAYAZ, *Zindan*, Kazan 1991.
30. *Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler* (Düzenleyen: A. Battal Taymas), Ankara 1988.

31. KAMAL G., *Eserler*, 3 Ciltte, 1. Cilt, Kazan 1978.
32. KAMAL G., *Eserler*, 3. Cilt, Kazan 1982.
33. KARAN L., *Tatarların Töp Çığışı*, İstanbul 1962.
34. KARİMULLİN A., *Tatarskaya Kniga Naçala XX. Veka*, Kazan 1974.
35. KARİMULLİN A., *Tatarskaya Kniga Poreformennoy Rossii*, Kazan 1983.
36. KURAT Akdes Nimet, *Kazan Türklerinde "Medeni Uyanış Devri"*, Ankara 1969.
37. KİLD"BEK H., *Törkiye*, Kazan 1929.
38. KERİMİ F., *İstanbul Mektupleri*, Orenburg 1913.
39. KERİMULLİN E., *Kitap Dönyasına Seyahet*, Kazan 1979.
40. KERİMULLİN E., *SSSR hem Çit İl Halıkları Edebiyatı, Folklorı hem Sengati*, Kazan 1963.
41. *Kratkaya Literaturnaya Antsiklopediya*, 9 Ciltte, 7. Cilt, Moskova 1972.
42. KURDAKUL Ş., *Çağdaş Türk Edebiyatı*, 2 Ciltte, 1. Cilt, İstanbul 1986.
43. KYAMİLEV H., *U İstokov Covremennoy Turetskoy Literaturı*, Moskova 1967.
44. MİNGNEGULOV H., *Seyf Sarai*, Kazan Üniversitesi Neşriyatı, 1976.
45. Möhemmedgayaz İSHAKIY, *Ankara*, 1979.
46. PUTSEKOVİÇ F. F., *Törékler*, Orenburg 1907.
47. RASİH A., "İşan Onığı", *Kazan Utları*, 2(1990), 2.
48. REHMİ H., "Mörebbiye", *Ang* (Kazan), 3(1913), 20.
49. SERTEL S., *Tevfik Fikret*, Sofya 1957.
50. SEG'Dİ G., *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan 1926.
51. SELİM E., "Acaip Manzaralar", *Zaman* (İstanbul), 10.X.1992.
52. TAYMAS G. B., *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudiler: Sadri ARSAL, Ahmet Hadi*, İstanbul 1959.
53. TAYMAS G. B., *Kazan Türkleri*, Ankara 1988.
54. *Tatar Edebiyatı Tarihi*, 6 Ciltte, 1. Cilt, Kazan 1984.
55. *Tatar Edebiyatı Tarihi*, 2. Cilt, Kazan 1985, s.51.
56. *Tatar Edebiyatı Tarihi*, 3. Cilt, Kazan 1986.
57. *Tatarstan ASSR Tarihi*, Kazan 1970.
58. TAHİRCANOV G., *Tarihtan --Edebiyatka*, Kazan 1979.
59. TEMİR A., *Yusuf Akçura*, Ankara 1987.
60. TİMURTAŞ F. K., *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, İstanbul 1990.
61. TUKAY G., *Eserler*, 5 Ciltte, 1. Cilt, Kazan 1985.
62. TUKAY G., *Eserler*, 2. Cilt, Kazan 1985.
63. TUKAY G., *Eserler*, 3. Cilt, Kazan 1985.
64. TUKAY G., *Eserler*, 4. Cilt, Kazan 1985.
65. *Tukay Turında Zamandaşları*, Kazan 1960.

66. *Tukay Turunda İstelikler*, Kazan 1986.
67. TURAN A., "Kürt Tarihi ve Uygarlığı" *Yeni Forum* (Ankara), nr. 273 (1992, nr. 2)
68. *Turetskaya Respublika*, Moskova 1975.
69. *Türkiye Dışındaki Türkler Bibliyografyası*, 2 Ciltte, 2. Cilt, Ankara 1992.
70. *Fatih Emirhan Turunda İstelikler*, Kazan 1986.
71. FEHREDDİNEV R., *Bolgar ve Kazan Törékleri*, Kazan 1993.
72. ÇELEBİ E., *Kniga Putışestviya*, 2. Baskı, Moskova 1979.
73. EYDİ T., "Gabdereşit İbrahim", *İdil*, 1(Kazan 1991).
74. EYDİ T., "Yörte Bézné Yazmışlar", *Kazan Utları*, 11(1992).
75. EYDİ T., "Törék Halıklarınının şbérlegé ve Yortları Dışındaki tnik Gruppalar", *Yeni Forum*, Ankara 1991, 271, s.12; *Şehri Kazan*, 22.X.1991.
76. EYDİ T., "Edebi Miras", *Kazan Utları*, 8(1992).
77. EMİRHAN F., *Eserler*, 4 Ciltte, 1. Cilt, Kazan 1984.
78. EMİRHAN F., *Eserler*, 2. Cilt, Kazan 1985.
79. EMİRHAN F., *Eserler*, 3. Cilt, Kazan 1989.
80. EMİRHAN F., *Eserler*, 4. Cilt, Kazan 1986.

Çeviren: Birsal ORUÇ ASLAN
(Doğu Akdeniz Üniversitesi, KKTC)